

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště Orální historie – soudobé dějiny

Jana Merjavá

Sociálne istoty vs. osobné slobody

**Obdobie tzv. normalizácie a transformácie očami
obyvateľov Krompách. Životopisné rozprávania**

Diplomová práca

Vedúca práce: Mgr. Petra Schindler – Wisten, Ph.D.

Praha 2012

Prehlásenie

Prehlasujem, že predkladanú prácu som spracovala samostatne a použila len uvedené pramene a literatúru. Súčasne dávam povolenie k tomu, aby táto práca bola sprístupnená v príslušnej knižnici UK a prostredníctvom elektronickej databázy vysokoškolských kvalifikačných prác v repozitári Univerzity Karlovej a používaná k študijným účelom v súlade s autorským právom. Zároveň prehlasujem, že práca nebola použitá k získaniu iného alebo rovnakého titulu.

V Prahe dňa

Jana Merjavá

podpis

Pod'akovanie

Ďakujem predovšetkým mojim ôsmim narátorom za to, že boli ochotní poskytnúť mi rozhovory a s nimi aj svoje cenné spomienky, skúsenosti a životné príbehy. Rovnako ďakujem aj vedúcej práce, p. Mrg. Petre Schindler-Wisten, Ph.D. za cenné rady, poskytnutý čas a pomoc.

OBSAH

ABSTRAKT	6
ÚVOD	8
1. METODOLÓGIA VÝSKUMU	10
Metóda – orálna história	10
Životopisné rozprávanie ako technika zberu údajov	11
Výber narátorov a prostredie výskumu	12
Vyhodnocovanie a interpretácia získaných údajov	13
Etická a legislatívna úroveň orálne-historického výskumu	15
2. CHARAKTERISTIKA REGIÓNU A SKÚMANÉHO OBDOBIA.....	17
Mesto Krompachy, stručný náčrt histórie do roku 1945 a miestne špecifiká	17
Krompachy v povojnovom a tzv. normalizačnom období	18
Krompachy a obdobie transformácie	20
3. VÝSKUMNÁ VZORKA	23
4. ANALÝZA A INTERPRETÁCIA ZÍSKANÝCH ÚDAJOV	26
SOCIÁLNE ISTOTY	26
„Republice více práce, to je naše agitace!“	26
Faktory ovplyvňujúce výber povolania a dostupnosť práce	27
Možnosti ďalšieho vzdelávania a kariérneho postupu	30
Účasť v komunistickej strane. Stranícky profil	32
Nepracovné činnosti a voľnočasové aktivity	35
Konflikt medzi rodinou a prácou	38
Bytová otázka	42
Platové ohodnotenie a životná úroveň	46
Vládnuca robotnícka trieda. Práva zamestnancov	49
Práca po roku 1989	51
OSOBNÉ SLOBODY	55
„Sloboda rozdeľuje.“	55
Pocit (ne)slobody	56

Sloboda prejavu	57
Sloboda pohybu	62
Náboženská sloboda	68
Sloboda po roku 1989	75
ZÁVER	78
PRAMENE A POUŽITÁ LITERATÚRA	82
PRÍLOHY	85
Otázky pre druhý rozhovor	85
Vzor informovaného súhlasu	87

ABSTRAKT

Cieľom diplomovej práce je postihnúť názory a postoje obyvateľov malého východoslovenského mesta k spoločnosti v období tzv. normalizácie a transformácie. Práca je riešená metódou orálnej histórie a jej hlavným a prvotným prameňom sú údaje získané v životopisných rozhovoroch s ôsmimi obyvateľmi mesta. Ich výpovede sú následne analyzované a interpretované z dvoch protipólov. Na strane normalizácie sú predmetom analýzy sociálne istoty, konkrétne fenomén práce, bývania a sociálneho servisu pre rodiny s deťmi, zatiaľ čo v súvislosti s obdobím transformácie sú analyzované osobné slobody v zastúpení slobody prejavu, pohybu a vierovyznania. Získané závery sú následne porovnávané s dostupnou odbornou literatúrou v danej oblasti. Práca sa snaží postihnúť hlavne to, ako spomínané fenomény vnímali jednotliví narátori a ako sa toto ich vnímanie menilo po roku 1989. V závere sa práca pokúša na základe získaných zistení porovnať skúmané obdobia, pomyselný súboj medzi sociálnymi istotami a osobnými slobodami však ostáva aj naďalej nerozhodnutý. Práca okrem samotnej analýzy obsahuje i metodologickú časť, časť venovanú charakteristikám mesta a skúmaného obdobia a stručné predstavenie jednotlivých narátorov.

Kľúčové slová: normalizácia, transformácia, Krompachy, oral history, rok 1989, sloboda, práca, socializmus, dejiny každodennosti, životopisné rozprávanie

ABSTRACT

The aim of this thesis is to affect opinions and attitudes of residents of a small town in the east Slovakia to the society during the period of normalization and transformation. These aims are achieved by exploiting the method of oral history and using mainly data obtained in biographical interviews with eight locals as a primary source of information. Their statements are thoroughly analysed and interpreted in two counterparts. Regarding the normalization period, social security was the main subject for analysis, namely the phenomenon of labour, housing, and social services for families with children, while in respect of the period of transformation, personal freedom of expression, movement, and religion has been analysed. Finally, all the obtained conclusions are compared with the available scientific literature in the given field. This thesis aims to affect mainly how the mentioned phenomena were perceived by the individual narrators and how this perception has changed after the year 1989. As part of the conclusion and using all the findings this work provides a comparison of the studied periods; however, an imaginary battle between social security and individual freedoms remains undecided. Moreover, beside the actual analysis the thesis contains a methodological section as well as a section devoted to the characterization of the analysed periods, and a brief introduction of narrators.

Key words: normalization, transformation, Krompachy, oral history, year 1989, labour, freedom, socialism, biographic narration, the history of everyday life

Úvod

Štyridsať rokov socializmu podstatným spôsobom ovplyvnilo ráz, hodnotové orientácie i spôsob života našej spoločnosti. Porovnateľný vplyv mali rovnako aj udalosti, ktoré nasledovali po nežne revolučnom roku 1989. Dnes sme svedkami toho, ako sa jedna celá generácia ľudí, našich rodičov i prarodičov, vyrovnáva s touto minulosťou v spoločnosti, ktorá sa dynamicky mení a rozvíja a je našou výsadou, ba až povinnosťou, sa touto minulosťou zaoberať. Výdobytky socialistickej spoločnosti sú dnes optikou trhovej, demokratickej, kapitalistickej doby miestami ospevované, omnoho častejšie však kritizované a odsudzované. Pokiaľ ale chceme čo i len pomyslieť na podobné sudy, musíme onú spoločnosť v prvom rade spoznať. Jeden z najdostupnejších, najrelevantnejších a ostatne aj najhodnotnejších prameňov k sledovanému obdobiu pritom predstavujú práve spomienky ľudí, ktorí v období socializmu žili, pracovali, vychovávali svoje deti a starli. Ôsmi z nich sa s nami o tieto spomienky podelili.

Predkladaná diplomová práca predstavuje skromnú, no o to špecifickejšiu naratívnu sondu do života ôsmich obyvateľov mesta Krompachy. Rozhovory vedené pomocou metódy orálnej histórie nám sprostredkujú ich život v celej jeho jedinečnosti a špecifickosti. Hlavným cieľom práce je pritom pokúsiť sa odpovedať na základné výskumné otázky k pomeru medzi sociálnymi istotami a osobnými slobodami v sledovanom období. V prvej časti analýzy sa preto na základe výpovedí narátorov pokúsime poodhaliť a pochopiť, ako vnímali socialistickú spoločnosť a ako táto spoločnosť ovplyvňovala ich každodenné životy. Čo si na tejto spoločnosti cenia dnes a čo naopak považujú za jej slabiny? Predmetom nášho záujmu bude pritom fenomén dnes často skloňovaných sociálnych istôt, ktoré socialistická spoločnosť svojim obyvateľom garantovala. Čo pre našich narátorov znamenala istota práce, podporená dostupnosťou bývania a celým radom sociálnych úľav? A ako sa tieto istoty zmenili po roku 1989?

V druhej časti práce sa chronologicky, ideologicky i politicky presunieme od sociálnych istôt k osobným slobodám reprezentovaným obdobím transformácie slovenskej spoločnosti po roku 1989. Ako naši narátori túto zmenu spoločnosti vnímali a ako to z krátkodobého i dlhodobého hľadiska ovplyvnilo ich život? A ovplyvnilo to ich život vôbec? V tejto súvislosti sa zameriame na problematiku ľudských práv a slobôd, ku ktorým sa demokratická spoločnosť okázalo hlási a rozoberieme tak slobodu pohybu, prejavu i slobodu náboženskú. Ako boli tieto práva a slobody dodržiavané v 70-tych a 80-

tych rokoch minulého storočia, v období normalizácie a v akej miere sú dostupné dnes? To všetko sú otázky, na ktoré budeme hľadať odpovede vo výpovediach našich narátorov v praktickej časti práce.

Ešte predtým je však nutné uviesť čitateľa do skúmanej problematiky. Stručne si preto predstavíme výskumnú metódu orálnej histórie spolu s postupom riešenia práce, obdobie normalizácie i skúmané prostredie, mesto Krompachy. Tomu všetkému bude venovaná teoretická časť práce.

1. METODOLÓGIA VÝSKUMU¹

Metóda – orálna história

Metódou riešenia tejto práce je metóda orálnej histórie. Jedná sa o metódu kvalitatívneho výskumu, ktorá sa vyznačuje hlavne interdisciplinárnym charakterom, demokratizujúcim pojatím dejín a induktívnym postupom bádania.² V praxi sa jedná o techniku nahrávaného rozhovoru typu otázka - odpoveď, ktorý vedie tazateľ s informovanou osobou, narátorom, ktorý v rozhovore poskytuje svoje spomienky, zážitky a názory na danú tému. Takto získané údaje sú následne analyzované a interpretované v súlade s konkrétnym projektom. Už z povahy samotného výskumu vyplýva, že výsledné údaje sú bytostne subjektívne, nakoľko vychádzajú z osobných motívov jednotlivca, sú ovplyvnené časovým odstupom, prostredím a podmienkami ich vzniku, ako aj kvalitou pamäti narátora. Jedným dychom však dodajme, že táto subjektivita sa na poli nášho výskumu nepovažuje za defekt, ale práve naopak za kvalitu, kvôli ktorej sa ony rozhovory vôbec realizujú.³

Práca s orálnymi prameňmi bola v porovnaní s inými, hlavne písomnými prameňmi dlho odmietaná či kritizovaná. Naratívne bádanie totiž počíta so skutočnosťou, že vstupný pramenný materiál, čiže narátor, je interpretáciami už dopredu poznamenaný. „*Verný, overiteľný a faktografický náčrt uplynulých udalostí je požiadavka, ktorá je nezlučiteľná s kreatívnym a komplexným ľudským myslením.*“⁴ Každé rozprávanie, teda aj životopisné rozprávanie mojich narátorov, tak minulosť skôr interpretuje (podľa súčasných kritérií a hľadísk autora), než by ju malo reprodukovat'. „*To, čo sa pomocou rozhovoru s dobovým svedkom zisťuje, je spôsob, akým sa narátor pokúša poslucháčovi sprostredkovať svoj*

¹ Teoretická časť práce, predovšetkým kapitoly, ktoré predstavujú metódu orálnej histórie, techniku zberu údajov a etiku orálne-historického výskumu, ako aj nasledujúce kapitoly o histórii mesta Krompachy a o sledovanom období pochádzajú s menšími úpravami z bakalárskej práce autorky, nakoľko postup a metodika riešenia oboch prác bola rovnaká. Pre bližšie informácie k týmto témam preto pozri: MERJAVÁ, J. *Osudy jedné rodiny v období tzv. normalizace očima obyvatel Krompách. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009, 59 s. Vedúca práce: Petra Schindler-Wisten.

² Podrobne sa touto metódou zaoberá napr. publikácia VANĚK, M., P. MŮCKE a H. PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

³ Tamtiež, s. 20-21.

⁴ Tamtiež, s. 137.

názor na minulosť.“⁵ Tejto skutočnosti som si samozrejme vedomá a práve ju považujem za hodnú výskumu.

Životopisné rozprávanie ako technika zberu údajov

Hlavnou technikou zberu údajov tejto diplomovej práce je životopisné rozprávanie. Ešte pred kontaktovaním jednotlivých narátorov je však nutná určitá rešeršná príprava. V nej som sa zamerala na štúdium danej témy a histórie sledovaného obdobia, štúdium regionálnych špecifik výskumného prostredia a v neposlednej rade na absolvovanie rôznych školení pre tazateľov. Nasledoval prípravný rozhovor s jednotlivými narátormi. V tejto fáze boli okrem dohovorenia podmienok a miesta konania rozhovorov⁶ narátori zrozumiteľne oboznámení s projektom, jeho cieľom, zmyslom a postupom vrátane etického kódexu. Nutnosťou bolo rovnako aj ubezpečiť narátorov, že zo strany tazateľa sa nejedná o žiadny hodnotiaci súd nad ich životom. Z dnešného pohľadu považujem práve túto fázu kontaktu s narátormi za nesmierne dôležitú, ktorá by v žiadnom prípade nemala byť podceňovaná, bo dokonca vynechaná. Následne boli s každým narátorom uskutočnené dva rozhovory.

Samotný prvý rozhovor mal podobu životopisného rozprávania. To v praxi znamená, že sa v ideálnom prípade malo jednáť o súvislé, chronologické rozprávanie životného príbehu. Narátorovi som sa snažila ponechať čo možno najvoľnejší priestor, moje otázky sa preto snažili byť čo najviac otvorené, malo sa jednáť skôr o akýsi impulz k rozprávaniu. Nenahraditeľnou čnosťou každého tazateľa by malo byť umenie počúvať, a to pozorne, so záujmom a snahou získať si dôveru.⁷ Zároveň som sa snažila vystríhať nasledujúcich chýb: kladenie viacerých otázok naraz, kladenie zisťovacích alebo uzatvorených otázok,

⁵ WELZER, H. Das Interview als Artefakt. In: *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Lüdenscheid: Institut für Geschichte und Biographie, 2000, č. 1/2000, s. 60.

⁶ Tu som sa ako tazateľka narátorovi prirodzene prispôsobila. Vo všetkých prípadoch sa jednalo o nerušené miesto, kde sa narátori cítili príjemne, t.j. až na jeden prípad v narátorovej domácnosti. Dôležité pritom bolo narátora upozorniť aj na to, že prítomnosť ďalšej osoby v miestnosti nie je žiaduca.

⁷ Podrobnejšie pozri LEH, A. Forschungsetische Probleme in der Zeitzeugenforschung. In: *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Lüdenscheid: Institut für Geschichte und Biographie, 2000, č. 1/2000, s. 66.

vnučovanie vlastného názoru, bagatelizácia, diagnostikovanie, skúšanie narátora, interpretácia, moralizovanie či intelektualizácia.⁸

Druhý rozhovor mal už podobu dialógu, ktorý sa viac podobá štruktúrovanému rozhovoru. Narátorom boli položené otázky rozdelené do okruhov práce, rodiny, voľného času a politiky.⁹ Tento súbor otázok však nepredstavoval akúsi striktnú normu, ale skôr pomôcku, nakoľko každý jeden rozhovor bol špecifický a veľa záviselo od analýzy prvého rozhovoru. Niektoré otázky už boli zodpovedané, iné bolo treba rozobrať o to viac. Rovnako ako v prvom rozhovore som sa aj tu snažila získať v prvom rade osobný názor a spomienku narátora. Z časového hľadiska bol druhý rozhovor až na jeden prípad uskutočnený do mesiaca od rozhovoru prvého. Z každého rozhovoru bol vyhotovený zvukový záznam, v jednom prípade videozáznam. Dĺžka jednotlivých rozhovorov sa pohybovala medzi 30 a 70 minútami.

Výber narátorov a prostredie výskumu

Pri výbere narátorov som sa riadila štyrmi hlavnými kritériami. Prvým z nich bolo *kritérium priestorové*. Nakoľko pojítkom celej diplomovej práce je miestna príslušnosť narátorov, priestorové kritérium sa stalo tým najdôležitejším. Každý narátor tak mal celý, príp. väčšinu svojho produktívneho veku prežiť v meste Krompachy. Toto kritérium bolo nenahraditeľné aj vzhľadom k tomu, že práca vychádza a snaží sa analyzovať aj miestne špecifiká, či už pozície sociálnych istôt alebo z pozície osobných slobôd. Ďalším kritériom bol *vek narátorov*. Boli vyberaní tak, aby určitú čas svojho produktívneho veku strávili pred aj po roku 1989. Je nevyhnutné, aby narátori reflektovali prelomové udalosti roku 1989, obdobie pred aj po nežnej revolúcii z pozície rovnakého socioekonomického statusu. V mojej výskumnej vzorke sú zastúpené ročníky 1940 až 1951. Nakoľko rozprávanie žien a mužov sa vyznačuje istými špecifickými rozdielmi, z dôvodov možného skreslenia nebolo žiaduce mať vo výskumnej vzorke výraznú prevahu jedného pohlavia. Kvôli *genderovému kritériu* preto výskumná vzorka disponuje ideálnym, rovnomerným zastúpením mužov a žien, t.j. 4 muži a 4 ženy. Posledné bolo *kritérium profesijné*. Tu boli narátori v snahe vyhnúť sa zaujatosti jednou skupinou obyvateľstva vyberaní tak, aby

⁸ Pozri VANĚK, M., P. MŮCKE a H. PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 88.

⁹ Súbor týchto otázok uvádzam v prílohe.

pokryli čo možno najširšiu a najrôznorodejšiu časť miestnej populácie čo do profesijnej príslušnosti. Zastúpení sú narátori z oblasti výroby, hutného, banského priemyslu, silových zložiek, služieb, zdravotníctva i vedenia miestneho podniku.

Prostredím výskum, a síce mestom Krompachy, sa podrobnejšie zaoberám v druhej kapitole. Moje zameranie na toto mesto je dané hlavne tým, že z neho sama pochádzam, rovnako aj všetkých narátorov osobne poznám. To mi uľahčuje jednak prácu s miestnymi realiami, jednak aj kontaktovanie jednotlivých narátorov. Väčšina rozhovorov bola realizovaná v období apríl až máj 2009 (konkrétne 11 z celkového počtu 16 rozhovorov), jeden bol natočený v apríli 2007 a štyri rozhovory boli doplnené v apríli 2012. Metodika vedenia všetkých rozhovorov bola však jednotná. Na tomto mieste by som rada poukázala a vyvrátila zdanlivý nedostatok, a síce fakt, že v práci sú použité a predmetom analýzy sa stali rozhovory vo väčšine prípadov staršieho dátá, t.j. rok 2009, resp. 2007. Tento fakt nepovažujem v žiadnom prípade za negatívum, ale práve naopak. Dobrá analýza i interpretácia si vyžadujú získanie istého odstupu a ten mi táto časová odmlka určite poskytla. Aj preto považujem tento „starý materiál“ za veľmi hodnotný.

Vyhodnocovanie a interpretácia získaných údajov

Čo najskôr po skončení každého rozhovoru je rozumné zhotoviť jeho písomný „záznam“ či protokol. Ten by mal vedľa zhrnutia obsahu rozhovoru obsahovať aj všetky pocity z osoby narátora i z priebehu rozhovoru samotného (neverbálne prejavy, dojmy, rozpory, rozpaky, neobvyklé udalosti atď.). Protokol si ďalej všíma, ktorým témam venoval narátor najväčšiu pozornosť a čomu sa naopak vedome či nevedome nevenoval vôbec. Záznam z druhého rozhovoru sa okrem toho snaží postihnúť taktiež všetky nezrovnalosti medzi obidvoma rozhovormi. Protokol je preto dôležitým prameňom samotnej analýzy a následnej interpretácie. Následne sa pristúpi k prepisu rozhovoru, ktorý by mal zachytiť hlavne presný zmysel a obsah rozhovoru. Okrem toho za zameriava i na štylistické a jazykové špecifiká narátora, mimoriadne udalosti v priebehu rozprávania či mimoslovné zvukové prejavy (v hranatých zátvorkách, napr. [smiech])¹⁰. Takto

¹⁰ Podrobnejšie pozri VANĚK, M., P. MŮCKE a H. PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, kap. 5.4. Přepis rozhovoru.

Konvencie pre zhotovovanie prepisov uvádza aj Silverman v prílohe svojej publikácie *Ako robiť kvalitatívny výskum: praktická príručka*, Bratislava: Ikar, 2005, s. 310-311.

spracovaný materiál potom slúži ako primárny prameň analýzy. Na viac než 200 stranách prepisu rozhovorov sa predovšetkým tematicky rozčlenili a označili jednotlivé časti rozhovoru a výroky narátorov, čo uľahčilo ich následné vzájomné porovnania či porovnania s odbornou literatúrou z oblasti sociálnych dejín.

Samotná analýza a interpretácia rozhovoru nie je len akási časť, ktorá chronologicky nasleduje po fázy získania údajov, ale začína už samotným stanovením výskumnej otázky. V tejto súvislosti hovorí Silverman, že je potrebné začať analyzovať získané údaje už v priebehu ich zberu a to v súlade s výskumnou otázkou¹¹. Zároveň ju ale nemôžeme ani chápať ako konečný výsledok výskumu, pretože „*ukončenosť a výlučnosť sa nezlučujú s povahou kvalitatívnych výskumov.*“¹² Moja analýza prechádzala dvoma fázami. Prvá vychádzala so samotných rozhovorov, kedy som prakticky analyzovala a interpretovala skúmané témy len na základe výpovedí narátorov (s doplnením potrebných štatistických a faktografických údajov). V tejto fáze som sledovala rôzne stratégie - okrem obsahu rozhovorov som si všímala aj ich formu; spôsob, akým sa k skúmanému problému vyjadrovali a čas, ktorý mu vo svojom hovore venovali; aký význam oným dvom interpretačným protipólom pripisujú; či sa líšila miera adaptability na nový ponovembrový režim v súvislosti s pohlavím, profesiou alebo sociálnym postavením narátorov atď. V druhej fáze bola táto analýza porovnaná s odbornou literatúrou a doplnená o zistenia a závery, ku ktorým v skúmanej oblasti došli iní odborníci. Tento postup som zvolila v snahe o zachovanie čo najväčšej objektivity, aby som sa vyvarovala skresleniu výpovedí dostupnou literatúrou¹³ alebo, laicky povedané, aby som v rozhovoroch nehľadala to, čo nájsť chcem.

Na tomto mieste je pritom dôležité poukázať na to, že závery, ku ktorým som v interpretácii dospela, nemajú a ani nechcú mať reprezentatívny charakter. Preto som sa snažila vyhnúť akejkoľvek tendencii k prílišnému zobecňovaniu či generalizácii, nakoľko myšlienka zobecnenia jedinečného ľudského príbehu je absurdná. Snažila som sa

¹¹ Pozri SILVERMAN, D. *Ako robiť kvalitatívny výskum: praktická príručka*. Bratislava: Ikar, 2005, kap. Ako začať analýzu dát.

¹² VANĚK, M., P. MŮCKE a H. PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 125.

¹³ V tejto oblasti som sa nechala inšpirovať tzv. zakotvenou teóriou (grounded theory), ktorá s odbornou literatúrou narába veľmi opatrne. Pre viac informácií pozri publikáciu STRAUSS, A. L. a J. CORBIN. *Základy kvalitatívneho výskumu: postupy a techniky metódy zakotvené teórie*. Boskovice: Albert, 1999.

interpretovať rozhovory v ich vlastnej jedinečnosti a výlučnosti, teda v súlade s na výsosť kvalitatívnym výskumom.

Etická a legislatívna úroveň orálne-historického výskumu

Etika je, resp. mala by byť jedným zo základných pilierov života každého jednotlivca. Mala by sa uplatňovať a dodržiavať v každej sfére ľudskej činnosti, vedecký výskum celkom logicky nevynímajúc. A práve orálna história, kde predmetom nášho bádania v konečnom dôsledku sme my sami, by si mala etiku považovať o to viac. Tak je aj môj výskumný projekt absolútne závislý na získaní si dôvery jednotlivých narátorov a na ich ochote poskytnúť mi svoje životné príbehy. Toho som si bola v každom prípade vedomá a s tým pocitom som sa k mojim narátorom snažila aj pristupovať.

Jan Hendl vo svojej publikácii *Kvalitatívny výskum* postuluje niekoľko etických zásad kvalitatívneho výskumu. Pre účely nášho výskumu sa jedná hlavne o nutnosť informovaného súhlasu, slobodu odmietnutia a anonymitu.¹⁴ A práve tieto tri zásady sa stali základnými etickými piliermi mojej diplomovej práce. Nutnosť informovaného súhlasu je dnes v orálne historickom výskume už bežnou praxou. Rozhovory vedené metódou oral history a celý nasledovný výskum totiž nestále pracuje s osobnými a citlivými údajmi, ktoré nám narátor v rozhovore poskytuje. Prístup a nakladanie s týmito údajmi upravuje Zákon na ochranu osobných a citlivých údajov, podľa ktorého nám narátor musí poskytnúť súhlas so spracovaním jeho osobných údajov. Inak tomu samozrejme nebolo ani v tomto práci. Rovnako páľčivou témou sa stáva aj otázka súkromia. V rozhovore sa každý narátor celkom prirodzene snaží zachovať si určitú mieru súkromia, predovšetkým so zreteľom na možné zverejnenie a publikáciu obsahu rozhovoru. Tento problém pritom môže byť sčasti vyriešený možnosťou anonymizácie. Práve túto cestu považujem za najvyváženejšiu a najschodnejšiu a aj preto som sa pre ňu rozhodla. Z psychologického hľadiska mám za to, že narátorovo vedomie jeho následnej anonymizácie mu celý rozhovor môže uľahčiť a zbaviť ho zdráhania a prípadných obáv. Okrem toho je ale nesmierne dôležité uvedomiť si, že narátor nám v rozhovore prostredníctvom týchto osobných údajov daruje celý jeho životný príbeh, jeho cenné spomienky a spolu s tým aj svoju dôveru. Svoje miesto by tu preto vedľa nutného legislatívneho hľadiska malo v každom prípade mať aj hľadisko prirodzene ľudské, etické.

¹⁴ HENDL, J. *Kvalitatívny výskum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, s. 155.

Samozrejmosťou tu musí byť rešpekt k narátorovi ako k darcovi životného príbehu (tu si tazateľ musí uvedomiť, že narátorova ochota k rozhovoru je rovnako a často hlavne ochotou voči nemu samému¹⁵), nutnosť absolútnej dôveryhodnosti tazateľa, obzvlášť citlivé jednanie pri témach týkajúcich sa rasy, pohlavia, veku, náboženstva, sociálneho postavenia, etnickej príslušnosti a sexuálnej orientácie, ako aj oboznámenie narátora s účelom a cieľom projektu a s prípadnými výstupmi.

¹⁵ LEH, A. Forschungsetische Probleme in der Zeitzeugenforschung. In: *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Lüdenscheid: Institut für Geschichte und Biographie, 2000, č. 1/2000, s. 65.

2. CHARAKTERISTIKA REGIÓNU A SKÚMANÉHO OBDOBIA

Mesto Krompachy, stručný náčrt histórie do roku 1945 a miestne špecifiká¹⁶

Mestečko Krompachy sa nachádza v severozápadnej časti Košického kraja, na strednom Spiši, v údolí rieky Hornád a zo všetkých strán je obkolesené horskými masívmi. Prvotnou príčinou vzniku mesta bolo preto predovšetkým dobývanie a spracovanie tunajšieho nerastného bohatstva. Krompachy boli známe hlavne tým, že v Krompašskom vrchu (Klippberg) sa nachádzalo najväčšie ložisko železnej rudy v rámci vtedajšej Československej republiky. Za prvú historickú zmienku o meste Krompachy sa dnes považuje listina z roku 1282. Behom 13. a 14. storočia získavajú Krompachy čoraz významnejšie postavenie medzi inými obcami a stávajú sa jedným zo stredísk spišského baníctva a hutníctva.¹⁷ Aj v nasledujúcich storočiach sa Krompachy profilovali predovšetkým ako vyspelé priemyslové mesto s dobre prosperujúcim baníctvom, remeslami aj obchodom. Koncom 19. storočia sa v dôsledku priemyselnej konjunktúry začal v meste stavať obrovský moderný železiarenský podnik. To podnietilo príliv kapitálu i pracovných síl – robotníkov, technikov a inteligencie. Oživila sa práca v baniach a počet obyvateľstva začal enormne rásť.¹⁸ Po skončení prvej svetovej vojny ale v súvislosti s poklesom spotreby železa a ocele dochádza v roku 1921 aj k likvidácii miestnej železiarne. To malo pre Krompachy katastrofálne následky v podobe nezamestnanosti, vysťahovalectva, prudkého zníženia životnej úrovne a stagnácie rozvoja mesta. Blížiaci sa druhá svetová vojna však viedla k istému oživeniu baníctva aj hutníctva. Pre vojnové obdobie je tak charakteristické najmä oživenie priemyselnej výroby, ale aj rastúci vplyv Nemcov na hospodársky a politický život a odsun Židov. Mesto bolo oslobodené sovietskou armádou spolu s prvým československým armádnym zborom dňa 25. januára 1945.

¹⁶ Všetky informácie o meste Krompachy v tejto a v nasledujúcich dvoch kapitolách vrátane historických a demografických údajov pochádzajú z publikácie o meste, ktorú uvádzam v zozname použitej literatúry. Pozri aj MERJAVÁ, J. *Osudy jedné rodiny v období tzv. normalizace očima obyvatel Krompách. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009, s. Vedúca práce: Petra Schindler-Wisten.

¹⁷ Napríklad zápisy v najstaršej mestskej knihe hanzového mesta Lübeck uvádzajú, že už v rokoch 1339 a 1342 a v Lübecku obchodovalo s krompašskou meďou, známou pod týmto menom.

¹⁸ V roku 1890 tu žilo iba 1 663 obyvateľov, v roku 1900 to už bolo 4 723 obyvateľov a v roku 1910 mali Krompachy 6 368 obyvateľov. Železiareň pritom zamestnávala 3 500 ľudí a bola najväčšou železiarňou v Uhorsku.

Krompachy v povojnovom a tzv. normalizačnom období

Po skončení druhej svetovej vojny nastáva obdobie tzv. ľudovej demokracie, v ktorom sa objavoval prvok *Národnej fronty* (koalícia rôznorodých politických síl s monopolom moci), ako aj *systém národných výborov* (orgány štátnej moci a správy).¹⁹ Tak sa aj v meste Krompachy hneď druhý deň po oslobodení ustanovil tzv. „*Revolučný národný výbor*“. Jeho primárnou úlohou bolo organizovať pomoc a podporu osloboditeľskej armáde, okrem toho aj zabezpečovať verejný poriadok, bezpečnosť a ochranu ľudí a majetku. Oživil sa aj politický život. Okrem založenia miestnej organizácie komunistickej strany (KSS) sa formovala aj druhá významná strana, Demokratická strana. V meste sa postupne zakladali, resp. obnovili svoju činnosť rôzne spoločenské organizácie (Zväz slovenských partizánov, Zväz vojakov SNP, Zväz slovenskej mládeže, Zväz slovenských žien, Matica slovenská, Slovenská liga, Katolícka jednota atď.) Po štátnom prevrate vo februári 1948 sa k moci definitívne dostali komunisti. Nastáva prvé obdobie éry socializmu, kedy sa plne sformoval komunistický politický systém, zoštátnila sa ekonomika a zaviedol centralistický model riadenia štátu a plánovanej ekonomiky.

Po druhej svetovej vojne bol v Hornádskej kotline, tzv. hladovej doline, prakticky zničený alebo poškodený každý priemyselný závod. Prioritnou úlohou v meste sa preto stala obnova priemyslu. Postupne sa obnovila ťažba rudy na Slovinkách a výroba medi v Krompachoch. V roku 1951 sa osamostatnila huť a vznikol národný podnik Kovohuty Krompachy. Vybudoval sa rovnako aj nový Moravský elektrotechnický závod – národný podnik MEZ Krompachy (neskôr Slovenské elektrotechnické závody SEZ). Začiatkom 50-tych rokov sa tak z Krompách opäť postupne stávalo priemyslové centrum. Štátne orgány sa pritom zameriavali na všestranný rozvoj mesta. Postavili sa nové byty, základné i stredné školy, rôzne predškolské zariadenia a detská ozdravovňa, nová budova mestského národného výboru. V meste sa založilo jednotné roľnícke družstvo, ktoré však bolo ako väčšina JRD v okolí po pár rokoch zrušené. V oblasti obchodu a služieb sa zaviedli jednotné maloobchodné ceny. V roku 1960 bola prijatá nová ústava, ktorá vyhlásila víťazstvo socializmu v Československu. S tým sa zmenil aj názov republiky na Československú socialistickú republiku.

¹⁹ PEŠEK, J. a kol. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989: personifikácie politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003, s. 11.

„V 60. rokoch síce prešiel politický systém niektorými zmenami, určitá liberalizácia pomerov však primárne nebola ich produktom.“²⁰ Až keď sa začiatkom roku 1968 stal prvým tajomníkom strany Alexander Dubček, začalo sa s presadzovaním snáh o demokratickejší prístup. To síce zvyšovalo popularitu komunistickej strany, ale zároveň oslabovalo jej monopolné postavenie. „Socializmus s ľudskou tvárou“, všetky jeho snahy a výsledky stroskotali v noci z 20. na 21. augusta 1968, kedy začala okupácia Československa vojskami piatich štátov Varšavskej zmluvy. Zaujímavosťou je, že z mestských kroník sa o týchto udalostiach nedozvedáme vôbec nič.

Obdobie, ktoré nasledovalo po týchto udalostiach a končilo pádom komunistického režimu v roku 1989, je nazývané aj termínom „normalizácia“, t.j. uvedenie vecí do pôvodného, normálneho stavu, obnovenie poriadku spreď roku 1968. To v praxi znamenalo reštauráciu diktatúry a likvidáciu výsledkov demokratizačného snaženia.²¹ Nastúpila ešte tuhšia centralizácia štátnej i straníckej moci. Komunistická strana prešla rozsiahlymi straníckymi čistkami, obnovila sa kádrová nomenklatúra a cenzúra. Štátna bezpečnosť začala eliminovať proreformné a opozičné sily. Súčasne sa ale štát snažil čo najviac uspokojovať materiálne potreby svojich občanov. Ako píše Ján Pešek v úvode svojej knihy *Aktéri jednej éry: „politický režim uzatvoril s ovládanými akúsi dohodu, ktorej podstatou bolo: My vám zabezpečíme blahobyť a nebudeme tvrdo zasahovať do vášho súkromia a vy sa nebudete pliesť do politiky a zachováte poslušnosť.“*²² Zároveň však dodáva, že práve Slovensko si v rámci normalizačného obdobia zachovávalo určité špecifiká. Slovenská spoločnosť bola názorovo i politicky diferencovanejšia a menej polarizovaná. Obzvlášť politicky orientovaný dissent bol na Slovensku pomerne slabý v porovnaní s českými krajinami, na druhej strane ale svoje nezastupiteľné miesto mal dissent kresťanský. Celkovo však bola opozícia voči režimu na Slovensku slabšia, čo bolo zapríčinené aj faktom, že práve Slovensko behom normalizácie zaznamenalo nesporný hospodársky a civilizačný vzostup.²³

²⁰ PEŠEK, J. a kol. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989: personifikácie politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003, s. 15.

²¹ Jediným výsledkom demokratizačnej politiky, ktorý tuto normalizáciu prežil, bola federalizácia štátu.

²² PEŠEK, J. a kol. *Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989: personifikácie politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003, s. 16.

²³ PEŠEK, J. Roky 1945-1989 v Československu a na Slovensku: od skončenia vojny cez dlhé roky totality k demokratickej revolúcii. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 25.

V meste Krompachy sa v tomto období pokračovalo v trende, ktorý bol nastolený po roku 1948. Podľa sčítania ľudu k 1. decembru 1970 žilo v meste 6332 občanov, pričom sa veková štruktúra obyvateľstva posúvala do produktívnych kategórií. Negatívnym dopadom prosperujúceho priemyselného charakteru mesta ale bolo enormné znečistenie ovzdušia, kvôli čomu sa ďalšia bytová výstavba nutne odsunula od blízkosti podnikov len do určitých oblastí. Od roku 1971 sa asanovali staré domy a neustále sa pokračovalo vo výstavbe nových bytov, tiež sa vybudovali 4 slobodárne. Celkovo sa v rokoch 1971 až 1976 bytový fond mesta rozrástol o 246 bytov. Koncom 70-tych rokov žilo v meste cez 7000 obyvateľov, zatiaľ čo mesto poskytovalo 5 700 pracovných miest. V 80-tych rokoch bol vybudovaný všeobecný kultúrny dom ROH, ďalšie materské školy a základná škola, dobudovali sa sídliská. Podniky zriaďovali pre deti svojich zamestnancov detské jasle.

Krompachy a obdobie transformácie

Dňa 11. marca 1985 sa generálnym tajomníkom ÚV KSSZ, teda najmocnejším mužom vtedajšieho Sovietskeho zväzu stáva Michail S. Gorbačov. Za jeho vlády sa k slovu dostala reformná politika prestavby (perestrojky) a otvorenosti (glasnosti). Hlavne po roku 1987 začína výrazne síliť opozícia a zintenzívňujú sa aj aktivity občianskeho a kresťanského disentu. To čím ďalej, tým viac podkopávalo základy komunistického štátu, až sa po novembrových udalostiach, známych ako nežná revolúcia, úplne rozpadol.

Po zvolení Václava Havla novým československým prezidentom v decembri 1989 prechádza moc do rúk novovzniknutých politických hnutí - Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu.²⁴ Z ústavy bol vypustený jej štvrtý článok o vedúcej úlohe komunistickej strany v spoločnosti a z názvu súšťaťia pojem „socialistická“. Okrem iného sa aktuálnou otázkou opäť stala otázka federácie a vzájomného spolužitia Čechov a Slovákov v jednom štátnom útvare. Po tzv. pomlčkovej vojne vzniká k 23.4.1990 Česká a Slovenská Federatívna republika. V júni 1990 sa po vyše 40 rokoch konali prvé slobodné voľby do Federálneho zhromaždenia a do Českej národnej rady a Slovenskej národnej rady. V Čechách vyhráva Občianske fórum a na Slovensku Verejnosť proti násiliu. V nastávajúcom období sa pritom stala najvážnejšou otázkou ekonomickej transformácie,

²⁴ V prípade Občianskeho fóra sa pritom nejednalo ani tak o politickú stranu so všetkým, čo k tomu patrí, ale skôr o hnutie bez žiadnej vertikálnej či organizačnej štruktúry. OF vzniklo 19.11.1989 v pražskom Činohernom klube, v jeho čele stál Václav Havel. Demokratické politické hnutie Verejnosť proti násiliu vzniklo v rovnaký deň a jeho zakladateľmi boli Milan Kňažko, Ján Budaj, Fedor Gál a ďalší.

kde Václav Klaus požadoval rýchlu transformáciu šokovou terapiou, čo Vladimír Mečiar odmietal. V tejto otázke sa preto Slovensko a Česko rýchlo odsudzujú.

Po skrátrenom volebnom období sa už v júni 1992 konali ďalšie voľby, ktoré vyhráva v Čechách ODS (Občiansko-demokratická strana) na čele s Václavom Klausom a na Slovensku HZDS (Hnutie za demokratické Slovensko) na čele s Vladimírom Mečiarom. Oba politické subjekty vznikli ako platformy po vnútorných rozkoloch v OF a VPN. Výsledky volieb však priniesli do Federálneho zhromaždenia značnú nekompatibilitu, preto sa moc prenáša na úroveň národných rád. Dňa 23. júla 1992 sa predstavitelia ODS a HZDS definitívne dohodli na rozdelení federácie na dva samostatné štátne celky. Po dlhom a vášnivom rokovaní schválilo 25. novembra 1992 Federálne zhromaždenie ústavný Zákon o zániku Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky. K 1. januáru 1993 tak vznikla samostatná Slovenská republika.²⁵

Zo zápisov v mestských kronikách sa dozvedáme, ako tieto udalosti prežívalo mesto Krompachy. V novembri 1989 sa pred budovou Mestského národného výboru konalo niekoľko dialógov medzi predstaviteľmi mesta a mestského výboru KSS, obyvateľmi mesta a zástupcami občianskej iniciatívy Verejnosti proti násiliu. Predmetom týchto dialógov bola ekologická situácia mesta, starostlivosť o starších občanov a zásobovanie obchodnej siete mesta. Dňa 12. decembra 1989 vydávajú poslanci MsNV v Krompachoch stanovisko ku vtedajšej politickej situácii v krajine, v ktorom odsudzujú zásah Štátnej bezpečnosti proti študentskej demonštrácii v Prahe zo dňa 17. novembra 1989 a sympatizujú a súhlasia s požiadavkami týchto študentov. V dňoch 23. a 24. novembra 1990 sa v Krompachoch konali komunálne voľby, na základe ktorých sa ustanovilo Mestské zastupiteľstvo a primátorom sa stal nezávislý kandidát. Svoju činnosť zaktivizovali rôzne politické strany a hnutia: „Klub demokratickej únie žien“, HZDS, KDĽ, SNS, DS a SDĽ.²⁶ Dočítame sa tu aj o vzniku Slovenskej republiky k 1. januáru 1993.

Od roku 1990 prebiehala v meste Krompachy postupná rozsiahla privatizácia. V meste sa začínali otvárať predajne a stánky súkromných podnikateľských subjektov a pripravuje sa aj postupná privatizácia terciálneho sektoru. Miestny priemyselný ťahúň,

²⁵ Pre viac informácií k tejto téme pozri ŠTEFANOVIČ, M. *Zrod slovenskej štátosti a zánik Česko-Slovenskej federácie*. Bratislava: Iris, 2007.

²⁶ Hnutie za demokratické Slovensko, Kresťanskodemokratické hnutie, Slovenská národná strana, Demokratická strana a Strana demokratickej ľavice.

spoločnosť Kovohuty Krompachy prešla privatizáciou v roku 1994, na čo sa v r. 1998, čiastočne aj pre pokles svetových cien medi, výroba medi i niektoré ďalšie výrobné programy zastavili. V rokoch 2002 až 2004 došlo k razantnému zníženiu počtu zamestnancov z 800 na 260. Nový majiteľ investoval hlavne do modernizácie s cieľom zvýšiť efektivitu výroby a zlepšiť životné prostredie. Napokon došlo aj k obnoveniu výroby medeného drôtu. Ťažba a spracovanie medenej rudy v závode v Slovinkách sa však v roku 1993 zastavila definitívne. Rovnako aj elektrotechnický závod SEZ Krompachy prešiel v roku 1992 privatizáciou, čo si tiež vyžadovalo isté zníženie počtu zamestnancov. Životné prostredie a ekologická situácia v meste a blízkom okolí sa síce pomerne výrazne zlepšili, citeľný negatívny dopad v podobe vysokej nezamestnanosti však na seba nenechal dlho čakať. Výpadok pracovných miest bol sčasti kompenzovaný vznikom nových podnikov. V roku 1992 vznikla odštiepením z podniku SEZ Krompachy Zlievareň SEZ, v roku 1994 bol založený elektroenergetický závod Hasma, spol. s.r.o., v roku 1998 vznikla spoločnosť Zinkóza a.s. Napokon v roku 2000 prišiel do Krompách pomerne silný zahraničný investor a založil sa podnik s neskorším názvom Panasonic AVC Networks Slovakia, s.r.o., ktorého priemerná zamestnanosť bola cca 1000 ľudí.

V súčasnosti žije v Krompachoch približne 9 000 registrovaných obyvateľov a miera nezamestnanosti dosahuje 21%. V meste fungujú 3 materské školy, 3 základné školy, 2 špeciálne školy, gymnázium a jedna stredná odborná škola. V oblasti zdravotnej starostlivosti sa o občanov mesta a okolia stará miestna súkromná nemocnica a celá sieť súkromných špecializovaných ordinácií. Mesto však ani zďaleka neponúka dostatok pracovných príležitostí, preto sa jedným z najakútnejších problémov stáva hlavne vysťahovalectvo mladých, produktívnych ľudí, ktorí tu nenachádzajú žiadne uplatnenie a to nielen v pracovnej oblasti.

3. VÝSKUMNÁ VZORKA

Narátor A.K.

Narodil sa v roku 1940 do rodiny kominára s početnými politickými funkciami a pani v domácnosti. Vyučil sa za automechanika. V roku 1958 sa rodina presťahovala do Krompách, otcovho rodiska, odkiaľ aj narukoval na vojnu. Po nej sa zamestnal v miestom podniku SEZ, neskôr po založení rodiny však vystriedal viacero pracovných pozícií. Pracoval ako majster v zámočnickej dielni, ako šofér a neskôr ako zástupca vedúceho skladu v Zelenine. Od roku 1980 pracoval v podniku Kovohuty Krompachy na prevádzke výroby práškovej medi a neskôr ako majster údržby. Ako 18-ročný vstúpil do KSČ, kde pôsobil ako radový člen a rovnako aj do ľudovej milície, kde zastával pozíciu staršiny roty. Pôsobil taktiež v odborárskych funkciách. V roku 1998 šiel do predčasného dôchodku a odvtedy sa venuje svojej najväčšej záľube, záhradke. S manželkou má 4 deti, 9 vnúchat a 1 pravnúča. Na obdobie socializmu spomína prevažne kladne, isté rozčarovanie prejavuje hlavne nad dobou po nej nasledujúcou.

Narátorka D.H.

Narodila sa v roku 1946 v Prešove do rodiny dôstojníka, na obdobie detstva však nespomína v dobrom. Strednú i vysokú školu absolvovala v Bratislave, kde vyštudovala medicínu. Po štúdiách odišla pracovať do nemocnice v Krompachoch, kde sa krátko nato vydala a s manželom mala dve deti. V tejto súvislosti spomína hlavne na ťažké zvládanie konfliktu medzi prácou a rodinou. Po návrate do práce musela zo zdravotných dôvodov vymeniť detské oddelenie za rehabilitáciu. Tam pôsobila až do svojho odchodu do dôchodku v roku 2000, k čomu prispeli aj nehody s nastupujúcou majiteľkou a privatizáciou oddelenia. Nebola aktívna v komunistickej strane, rovnako aj vládnucej ideológii viac-menej ignorovala. V politickej otázke volila taktiku „šedej myšky“. V súčasnosti je na dôchodku a venuje sa hlavne svojim vnúčatám a záhrade.

Narátor M.U.

Narodil sa v roku 1946 na Slovincákach do rodiny baníka a pani v domácnosti ako štvrté z piatich detí. V 9-tich rokoch mu zomrel otec, preto začal pomáhať matke. Po základnej škole absolvoval strednú poľnohospodársku školu v Oravskom Podzámku. Po skončení školy a po vojenčine pracoval ako zootechnik v okolitých obciach. V roku 1972 začal pracovať v slovinských baniach ako normovač, kvôli čomu si dorobil trojročnú večernú školu a získal druhú maturitu. V roku 1977 sa oženil a s manželkou mal dve deti.

V 80-tych rokoch absolvoval nadstavbový kurz a začal pracovať na ekonomickom oddelení podniku. Pôsobil v strane i ľudovej milícii ako kronikár. Po roku 1989 a zavretí bane pracoval ako hlavný skladník v obchode s mramorom, neskôr v stávkovej kancelárii, no isté obdobie bol nezamestnaný. Dnes je na dôchodku a s manželkou trávia voľný čas v rodičovskom dome jeho manželky.

Narátorka M.Ž.

Narodila sa v roku 1947 v Jablonove, malej dedinke pod Spišským hradom do roľníckej rodiny. Po skončení gymnázia chcela študovať medicínu, no nakoniec dala prednosť vydaju. Vzdelanie si doplnila v Bratislave, kde absolvovala nadstavbové štúdium v odbore rehabilitačný pracovník. Po absolvovaní začala pracovať v miestnej nemocnici, kde bola prakticky pri zrode rehabilitačného oddelenia. Tam aj celý svoj pracovný život pôsobila ako vrchná sestra. Po nastolení normalizácie po auguste 1968 bol jej manžel degradovaný a nešťastne zahynul. V rokoch, kedy sama vychovávala svoje dve deti a musela sa zároveň naplno venovať práci, spomína hlavne na podporu jej rodiny. Začiatkom osemdesiatych rokov sa druhýkrát vydala. V súčasnosti je na dôchodku, príležitostne sa ale ešte stále venuje svojej práci a čas trávi s manželom na záhradke. Je veriaca, preto v období socializmu ťažko znášala hlavne náboženskú neslobodu.

Narátor J.H.

Narodil sa v roku 1947 v Krompachoch do robotníckej rodiny. Základnú školu absolvoval v rodnom meste, strednú v Banskej Bystrici a v Bratislave na Vysokej škole elektrotechnickej napokon vyštudoval za inžiniera v odbore technická kybernetika. Absolvoval rok vojenskej prípravy na vojenskej katedre, na čo ale spomína vo veľmi negatívnom duchu. Po štúdiách sa vrátil do Krompách, s manželkou si založil rodinu a začal pracovať v miestnom podniku SEZ ako programátor – analytik. Bola mu ponúknutá vedúca funkcia pod podmienkou vstupu do strany. Odmietol, a preto kariérny postup dosahoval len veľmi ťažko. Po roku 1989 už pôsobil aj vo vedení podniku a neskôr ako zástupca riaditeľa strednej odbornej školy. V súčasnosti je na dôchodku, má manželku, dve deti a dve vnúčatá. Prevažnú časť svojho voľného času venuje svojim vnúčatám a najväčšej záľube – záhrade.

Narátorka A.K.

Narodila sa v roku 1943 ako najstaršie z troch detí do chudobnej rodiny robotníka a pani v domácnosti. Ťažká životná situácia rodiny ju prinútila v 14 rokoch vymeniť školu

za prácu v domácnosti a starostlivosť o mladších súrodencov. Neskôr v 17 rokoch začala pracovať v miestnom papiernictve, popri čom si dorobila dvojročnú školu. V roku 1963 sa vydala a z manželstva sa jej narodili 4 deti. Po materských dovolenkách pracovala krátko ako čašníčka, prevažnú časť svojho produktívneho veku ale strávila v poštovom novinovom stánku, odkiaľ aj išla v roku 1997 do dôchodku. Celý svoj život zasvätila hlavne starostlivosti o svoju veľkú rodinu. S poukazom na určité chyby spomína na éru socializmu prevažne kladne, do strany však nikdy nevstúpila. V súčasnosti sa venuje hlavne vnúčatám, domácim a ručným prácam, záhradke.

Narátor J.Ž.

Narodil sa v roku 1945 v obci Hybe pod Tatrami slobodnej matke pracujúcej v družstve. Keď mal päť rokov, matka sa vydala za účtovníka družstva. Po absolvovaní základnej školy sa síce vyučil za kováča, inklinoval však k letectvu. Následne sa preto na dvojročnej leteckej škole v Košiciach vyučil za leteckého mechanika. Z tohto dvojročného štúdia mu vyplynul záväzok odslužiť 6 rokov pri armáde, ktorý si splnil v Líniach, na Sliachi a v Piešťanoch. Potom odišiel aj v súvislosti s nastupujúcou normalizáciou do civilu, oženil sa a presťahoval do Krompách. Tu nastúpil do podniku Kovohuty, kde bol po čase povýšený na vedúceho útvaru civilnej obrany a ochrany. Po deväťročnom bezdetnom manželstve sa rozviedol a po čase znovu oženil s ovdovelou matkou dvoch detí. Od roku 2005 je na dôchodku a venuje sa hlavne záhradke, rodine a literatúre.

Narátor M.U.

Narodila sa v roku 1951 v Krompachoch do robotníckej rodiny. Po absolvovaní základnej školy nastúpila ako 16-ročná do miestneho podniku SEZ, kde kvôli sluchovému handicapu vystriedala niekoľko robotníckych pozícií. V tejto súvislosti veľmi kladne spomína na akcie organizované SZM. V roku 1977 sa po trojmesačnej známosti vydala a z manželstva sa jej narodili dve deti. Vo voľnom čase sa rodina venovala hlavne turistike. Na novembrové udalosti roku 1989 spomína negatívne, nakoľko jej v tomto období ťažko ochorela matka. O politiku sa vo svojom živote vôbec nezaujímal a nebola ani v strane. V súvislosti s nasledujúcim obdobím poukazuje hlavne na zhoršené medziludské vzťahy. Od roku 2009 je na dôchodku a spolu s manželom sa venujú hlavne starostlivosti o svoj domček a záhradku.

4. ANALÝZA A INTERPRETÁCIA ZÍSKANÝCH ÚDAJOV

SOCIÁLNE ISTOTY

Pojem „sociálne istoty“ je dnes, v období prehlbujúcej sa hospodárskej krízy a narastajúcej diskvalifikácie mnohých pravicových strán, čoraz aktuálnejšou témou. Sociálne istoty sa stali sloganom zaručeného (volebného) úspechu, možno populistickým, možno realistickým, no v každom prípade heslom, na ktoré ľudia reagujú. Čo si však pod týmto slovným spojením predstavujú ľudia, ktorí zažili obdobie socializmu, ktoré práve na týchto heslách stávalo a ako táto stratégia vyzerala v praxi? Vybraní ôsmi narátori z malého východoslovenského mestečka Krompachy nám v životopisných rozhovoroch sprostredkovali ich spomienky a rovnako aj ich pohľad na skúmaný problém. Pod zvučným pojmom „sociálne istoty“ si predstavovali v prvom rade prácu a s ňou spojenú istotu bývania, ako aj rozsiahly servis pre mladé rodiny s deťmi. Na základe ich výpovedí je evidentné, že tieto istoty im socialistický štát skutočne poskytoval. Otázkou ostáva už len to, či im tieto istoty stačili.

„REPUBLICCE VÍCE PRÁCE, TO JE NAŠE AGITACE!“

„Všetci občania majú právo na prácu a na odmenu za vykonanú prácu podľa jej množstva, akosti a spoločenského významu.

Právo na prácu a na odmenu za ňu je zabezpečené celou socialistickou hospodárskou sústavou, ktorá nepozná hospodárske krízy ani nezamestnanosť a zaručuje ustavičné zvyšovanie reálnej odmeny za prácu.“²⁷

Jedným z najzákladnejších pilierov v živote každého človeka je nepochybne práca. Ústava Československej socialistickej republiky z roku 1960 zaručovala všetkým občanom tzv. sociálne práva, kde na prvom mieste stálo právo na prácu a na odmenu za ňu. Každý pracujúci mal ďalej právo na odpočinok po vykonanej práci, právo na ochranu zdravia a na liečebnú starostlivosť, ako aj právo na hmotné zabezpečenie v starobe a pri nespôsobilosti

²⁷ Predpis č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. júla 1960 – Ústava Československej socialistickej republiky, čl. 21. Dostupný z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

pracovať.²⁸ Ideológia socialistického zriadenia bola preto v oblasti práce jasná – plná či stopercentná zamestnanosť. V praxi sa toto právo na prácu posunulo až na úroveň vynucovania povinnosti pracovať, keď sa podľa § 203 trestného zákona trestalo príživníctvo.²⁹

Spišský región je považovaný za jednu z mnohých hladových dolín východného Slovenska. Aj preto je otázka dostatku pracovných príležitostí pre miestnych obyvateľov nesmierne podstatná a jej význam po roku 1989 len stúpala. Ako už bolo spomenuté, koncom 70-tych rokov mesto Krompachy čítalo viac než 7 000 obyvateľov a poskytovalo 5 700 pracovných miest. Dnes má mesto takmer 9 000 obyvateľov a miera nezamestnanosti dosahuje 21%.³⁰ Preto aj v životných osudoch a výpovediach mojich narátorov hral fenomén práce väčšinou ústrednú úlohu.

Faktory ovplyvňujúce výber povolania a dostupnosť práce

Čo sa týka faktorov ovplyvňujúcich výber povolania, môžeme ich na základe výpovedí narátorov rozpoznať hneď niekoľko. Samozrejme si narátori vyberali povolanie v súlade s ich vzdelaním. V mojej vzorke sa nachádzajú dve narátorky, ktoré do svojho prvého zamestnania nastupovali s ukončenou základnou školou. Pochádzajú z chudobnej rodiny, kde študijné ambície museli ustúpiť ekonomickej nutnosti. Z ich výpovedí ale určite nevyplýva, žeby mali kvôli chýbajúcemu vzdelaniu problém uplatniť sa na trhu práce. Ostatní narátori nastúpili do svojho prvého plateného zamestnania ihneď po skončení strednej či vysokej školy. U mužov bol začiatok profesijnej kariéry prerušený absolvovaním povinnej vojenskej služby. U narátorov s vyšším a vysokoškolským vzdelaním bol výber profesie jasný, nakoľko vyštudovali na vtedajšiu dobu moderné a

²⁸ Predpis č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. júla 1960 – *Ústava Československej socialistickej republiky*, čl. 21, 22, 23. Dostupný z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

²⁹ Predpis č. 53/1963 Zb. zo dňa 9. júla 1963 - *Zákon, ktorým sa mení § 203 trestného zákona č. 140/1961 Zb.* definuje trestný čin príživníctva:

1. Kto pokračuje v sústavnom vynechávaní pracovných zmien bez závažného dôvodu alebo v predstieraní pracovnej neschopnosti, hoci bol už pre taký čin postihnutý miestnym ľudovým súdom alebo národným výborom, potresce sa odňatím slobody až na jeden rok alebo nápravným opatrením.

2. Kto sa sústavne vyhýba poctivej práci a dáva sa niekým vydržiavať alebo si prostriedky na obživu zadovážuje iným nekalým spôsobom, potresce sa odňatím slobody až na tri roky.

Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1963-53>

³⁰ Podľa výsledkov posledného sčítania ľudu z r. 2011 mali Krompachy k 31.12.2010 8 949 obyvateľov. Údaj o miere nezamestnanosti pochádza zo štatistiky Úradu práce, sociálnych vecí a rodiny Spišská Nová Ves, pracovisko Krompachy a je k 31.3.2012.

lukratívne profesie – kybernetik, lekárka, rehabilitačná sestra a letecký technik. Ich konkrétny výber pracovného miesta bol preto skôr ovplyvnený miestom výkonu povolania. Okrem vzdelania však pri výbere povolania hrali svoju úlohu aj iné faktory. U mužov to bolo hlavne platové ohodnotenie, nakoľko sa relatívne skoro ocitli v pozícii živiteľa rodiny a chceli do zakladajúcej rodiny priniesť pomerne slušnú plácu: „*No veľa roboty bolo, nízky plat bol a mal som jak sa povie pred svadbou. Taže som chcel viacej zarobiť.*“ (narátor A.K.) Ženy zase pri výbere vhodného pracovného miesta zvažovali hlavne zvládanie ich materských povinností a starostlivosti o domácnosť.

V 60-tych rokoch vstupovali do veku ekonomickej aktivity silné ročníky, čo bolo spôsobené vysokou povojnovou pôrodnosťou. V rokoch 1961 až 1970 sa v Československu podiel ekonomicky aktívnych zvýšil o 550 tisíc, pričom na Slovensku bol v dôsledku tradične vyššej pôrodnosti podiel obyvateľov v produktívnom veku o niečo nižší než v českých krajinách. Ako píše Lenka Kalinová vo svojej štúdiu o sociálnej realite v ČSSR v 60-tych rokoch, títo „*mladí ľudia nepoznali nezamestnanosť, ale boli rozčarovaní nad tým, že nemali perspektívu výraznejšieho uplatnenia.*“³¹ Korešpondujú s týmto záverom aj výpovede mojich narátorov? S prvou vetou samozrejme áno, no s druhou časťou súvetia by sa dalo polemizovať.

Ani jeden z narátorov neuvádzal pri otázke ohľadom získania prvého zamestnania žiadne problémy. Celkom evidentne sa tu potvrdzuje politika doby v podobe plnej zamestnanosti. Poväčšine muži s technickým zameraním našli svoje uplatnenie v miestnom elektrotechnickom či hutníckom závode a na bani v príľahlej obci Slovinky. V tejto oblasti poskytovalo mesto veľmi slušné pracovné príležitosti, čo sa objavuje aj v jednotlivých výpovediach: „*Vtedy fabrika mala kvóty okolo 1 700 ľudí, SEZ mal dva a pol, do dva a pol tisíc, bane tiež okolo tisícky. Lenže tuna dovážali zamestnancov, dochádzali autobusmi a čo ja znam čím.*“ (narátor J.Ž.)

„*Ja som nepociťoval nejaký problém s umiestnením, mohol som si vybrať vo veľmi širokom sortimente a druhá vec, že to ohodnotenie bolo slabšie.*“ (narátor J.H.)

Ženy zamestnané vo výrobe, v službách a zdravotníctve rovnako neuvádzali žiadne problémy s dostupnosťou práce. Narátorka M.Ž. vyštudovala na nadstavbovej škole v Bratislave za rehabilitačnú sestru. Nakoľko sa jednalo o moderný a novootvorený študijný obor, mohla si pracovné miesta doslova vyberať: „*Janka v žiadnom prípade. To som ani žiadosti nepísala, proste nič, len som sa šla pýtať a všetkými desiatimi som mohla nastúpiť kdekoľvek.*“

³¹ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 64.

V Bratislave nás chceli lebo sa otvárali Kramáre.“ (narátorka M.Ž.) Rovnako aj druhá narátorka, ktorá úspešne ukončila medicínu s atestáciou na pediatriu nemala problém uplatniť sa na trhu práce, čo dokazuje tvrdenie jej manžela: „Ja som bol absolvent technickej kybernetiky, to boli začiatky výpočtovej techniky, vtedy to bolo na začiatku. Čiže ja som sa mohol v podstate umiestniť hocikde. Manželka lekárka obdobne, tam bol nedostatok tých lekárov v tom období.“ (narátor J.H.) Tieto výpovede nasvedčujú tomu, že v sledovanom období bol aj v miestnych podmienkach nedostatok lekárov a zdravotného personálu. Túto skutočnosť potvrdzujú aj štatistické údaje, podľa ktorých pripadalo v roku 1960 na jedného lekára priemerne 675 obyvateľov a tento počet sa v nasledujúcich rokoch znižoval na 463 obyvateľov v roku 1970, 308 obyvateľov v roku 1980 a napokon 264 obyvateľov na jedného lekára v roku 1990.³²

U dvojice narátorov sa okrem toho objavil aj zaujímavý poukaz na tzv. umiestenky, čo bola prax umiestňovať absolventov škôl do konkrétnych organizácií a podnikov. Petra Schindler-Wisten to popisuje ako „správny akt, ktorým sa úradne umiestňovali absolventi vysokých a stredných škôl v súlade s potrebami národného hospodárstva. Potom sa absolventi umiestňovali na základe doporučenia.“³³: „Áno. Bolo jednak ľahšie a v určitých odboroch dávali im aj umiestnenie. Podľa toho, že akú skončil školu, tak im dal umiestnenie. Trebárs, ty pôjdeš do Bratislavy, ty do Žiliny, proste umiestenky im dávali.“ (narátorka M.U.) Druhý narátor zamestnaný v slovinských baniach na ekonomickom oddelení poukazuje na rovnakú tendenciu v prijímaní nových pracovníkov: „Skončil strojár, zámočník, my sme umiestenku mali. Napr. piatich sme museli prijať. Museli, nie že mohli, museli! Závod musel piatich, určené sme mali, príklad poviem, piatich zámočníkov, šiestich elektrikárov alebo tak. Museli sme prijať a u nás sa zapracovali, kým nenadobudol tú prax. A už potom si mohol hľadať robotu.“ (narátor M.U.) Táto tendencia už ale pravdepodobne v 60-tych a 70-tych rokoch postupne slabla, resp. sa umiestenky obmedzili len na určité profesie, nakoľko zvyšní narátori sa k tejto téme nevyjadrujú alebo popisujú, že oni už umiestenky nedostávali.

Naopak téma príživníctva a vynucovania pracovnej povinnosti zaznievala vo výpovediach narátorov pomerne často. „Ináč každý musel v tej dobre pracovať, pretože kto nepracoval, pracovná povinnosť bola povinná, tak išiel do basičky a ešte aj v basičke musel pracovať.“ (narátor J.Ž.)

„Šak normálne keď nepracoval, zatvorili ťa.“ (narátorka M.U.)

³² Štatistický úrad SR. *Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1996* [online]. 16.6.2010 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=15933>

³³ SCHINDLER – WISTEN, P. "Kdo neokrádá štát, okrádá rodinu": rodina v komunistickém Československu. In: VANĚK, M. (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, s. 357-397.

Táto téma rezonuje v živote mesta obzvlášť dnes, keď miestna populácia nepracujúcich exponenciálne narastá: „*No chcel by som zase na inú vec poukázat'. Napríklad jak dneska sa hovorí, tí neprispôsobiví, no to sú väčšinou tí cigáni naši. Vtedy musel robiť! Keď robil aj podradnejšiu prácu, lebo málokto má nejaké vzdelanie, čítať, písať nevie, takže mal tú podradnejšiu prácu, ale musel robiť. Pokiaľ nerobil, nedostal rodinné prídavky.*“ (narátor A.K.)

Čo však väčšina považuje za nespornú kvalitu a pozitívum, v tom niekto iný vidí aj isté nedostatky a chyby s tým súvisiace. V prípade plnej zamestnanosti je to predovšetkým poukaz na nízku produktivitu práce, nekvalitu či prezamestnanosť: „*Nebolo to dobre, lebo predtým musela byť stopercentná zamestnanosť a tým vlastne tá kvalita, ten progres sa degradoval. Takže nesúhlasil som s tým, že to tak má byť, lebo lajdáci mali vypadnúť a nemali sme ich držať a živiť na úkor... Keď niekde malo byť, malo robiť 1 000 ľudí a robilo 1 200, tak samozrejme, že to nebolo dobré.*“ (narátor J.H.)

Možnosti ďalšieho vzdelávania a kariérneho postupu

V 60-tych rokoch prebiehala expanzia vzdelania vo všetkých vyspelých krajinách, nie inak tomu bolo aj v Československu. Vzdelanostná úroveň obyvateľstva sa jasne zvyšovala.³⁴ Vzdelanie obyvateľstva bolo zabezpečované sieťou relatívne vyspelého stredného odborného školstva a učňovského školstva. To však po čase nestačilo splňať požiadavky nových moderných technológií a čoraz náročnejších činností. „*V rámci väčšieho profesijného pohybu ľudí sa počítalo aj s preškolením pracovníkov a s ďalším vzdelávaním najmä vedúcich pracovníkov. Touto úlohou boli poverené niektoré vysoké a stredné odborné školy.*“³⁵

Túto tendenciu možno vidieť aj v mojej výskumnej vzorke. Počiatočné pracovné zameranie narátorov nebolo akýmsi nemenným statusom a fluktuácia v rámci príbuzných profesií bola relatívne vysoká. Napr. najstarší narátor zmenil povolanie a pracovné zameranie hneď šesťkrát. Popri práci si tak mnohí moji narátori doplnili vzdelanie, ktoré bolo nevyhnutné pre výkon ich povolania, iní sa zas rekvalifikovali pre získanie lepšieho, resp. iného pracovného miesta. Narátor, ktorý sa vyučil za zootecnika, začal po čase

³⁴ Tomu jednoznačne nasvedčujú štatistické ročenky. Medzi rokmi 1970 a 1983 klesol podiel obyvateľov so základným vzdelaním z 54,4 % na 33,2 %, podiel obyvateľstva s plným stredným vzdelaním sa takmer zdvojnásobil z 10,8% na 19,3% a stúpol i počet vysokoškolákov z 4,0% na 7,2%.

Zdroj: KALINOVÁ L. a A. KALINOVÁ. *Politika zamestnanosti, vzdelání a mzdová politika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990, str.32.

³⁵ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*, Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 27.

pracovať v bani, kde sa rekvafikoval na normovača a neskôr po absolvovaní nadstavbového kurzu pracoval dokonca na ekonomickom oddelení podniku. „Takže som si povedal, že idem na baňu robiť. Tak som išiel do dielni a opravoval som lokomotívy. Lenže prakticky strednú školu som mal, tam mi neplatila tá stredná škola, tak som sa rozhodol, že si zvýšim kvalifikáciu, ktorá by mi platila aj na bani v inom prostredí, ako v priemysle. Otvárali večernú priemyslovku elektrotechnickú, Košice otvárali tu v Krompachoch na Maurerovej, no tak som sa dal na tú večernú priemyslovku.“ (narátor M.U.)

Ďalší narátor po skončení šesťročného pôsobenia pri armáde ako letecký technik odišiel do civilu a nastúpil do miestneho podniku Kovohuty Krompachy. To si samozrejme vyžadovalo primeranú kvalifikáciu: „Takto, ja som si počas práce doplnil vzdelanie, som absolvoval ešte strednú priemyselnú školu elektrotechnickú, stupeň vzdelania vyšší. Trvala 5 rokov.“ (narátor J.Ž.)

Menšie tendencie k zmene povolania vykazovali skôr ženy. U tých zamestnaných v zdravotníctve však vyplýva táto zotrvačnosť samozrejme aj z povahy tejto profesie ako takej. Tu je ale zaujímavý iný moment. Kalinová poukazuje na silnejúci tlak na zvyšovanie kvalifikácie vedúcich zamestnancov koncom 60-tych rokov minulého storočia.³⁶ Tomu nasvedčuje aj výpoveď narátorky M.Ž., ktorá pracovala ako vrchná sestra na oddelení rehabilitácie miestnej nemocnice: „No ja som sa fakticky ako prvá dobrovoľne prihlásila, ja som ako prvá z nemocnice mala pomaturitné špecializačné štúdium, potom už išli i ostatné sestry, ale to už bolo povinné. Keď chcela robiť vedúcu sestru na oddelení, tak už musela mať toto pomaturitné...“ (narátorka M.Ž.)

Ďalšia zhoda vo výpovediach narátorov nastáva aj v ich poukaze na bezproblémovosť, dostupnosť a bezplatnosť možnosti zvyšovania kvalifikácie, resp. rekvafikácie. „Takže keď ste sa prihlásili, akékoľvek školenia, nebol problém. To všetko bolo zdarma. Keď sme sa prihlásili, nemocnica súhlasila a som šla.“ (narátorka M.Ž.)

S rovnakým názorom sa pripája aj druhý narátor: „Závod to robil, to boli takzvané školy práce a tak. To v rámci toho závod keď potreboval a chcel, tak ťa vyslal na preškolenie, vieš? No a to si mala, hovorím, platené si to mala. Tak, jak by si bola zamestnaná.“ (narátor M.U.)

S dopĺňaním vzdelania a zvyšovaním kvalifikácie určite súvisia aj možnosti kariérneho postupu. Prakticky každý jeden narátor vo svojom pracovnom živote istý kariérny postup zaznamenal. Tieto možnosti boli samozrejme z časti dané dosiahnutým vzdelaním. Najstarší narátor s učňovským vzdelaním automechanika, ktorý si svoje vzdelanie behom profesijného života nijak nezvyšoval, bol so svojim kariérnym postupom spokojný: „Tak kariérny postup. Práca sa mi páčila, čo som ja robil, takže ja som nejak nevyžadoval to, žeby som nejak kariérne postupoval. To bolo fakticky ozaj toto najlepšie, čo som mohol tam dosiahnuť,

³⁶ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*, Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, kapitola 4.

mechanik prevádzky.“ (narátor A.K.) Ďalší narátor tiež postupoval v súlade s jeho zvyšujúcou sa kvalifikáciou a vypracoval sa zo zoológa na hlavného skladníka v bani. Tretí narátor sa zase stal vedúcim oddelenia civilnej obrany. V súvislosti s témou kariérneho postupu však narátori často poukazovali aj na istotu práce ako takej: „*Vieš čo ja som vyrastal v tej dobe, kedy sociálna istota pre mňa predstavovala to, že mám zaistenú prácu. Doslova keď budem dodržiavať pracovnú disciplínu, o tú prácu neprídem. Mám tam, keď si budem zvyšovať vzdelanie alebo proste ďalšie vedomosti získavať, mám aj kariérny postup. I keď veľa razy to bolo podmienené tým, že si musela byť člen strany...*“ (narátor J.Ž.) Jedným dychom tak narátori dodávajú, že kariérny postup bol z veľkej časti podmienený účasťou v Komunistickej strane Československa, o čom pojednáme v nasledujúcej kapitole.

Účasť v komunistickej strane. Stranícky profil

Na začiatok konštatujeme, že spomedzi mužských narátorov nebol členom Komunistickej strany Československa len jeden narátor. Ostatní popisovali svoju účasť v strane ako akýsi a priori status, ktorý často spájali so slovom „samozrejme“. Vedľa vzdelania, kvalifikačných predpokladov a pracovných výsledkov bol preto ďalším a často významnejším faktorom určujúcim možný kariérny rast tzv. stranícky či kádrový profil. Niektorí narátori to vyslovia priamo, u iných je to možné dedukovať z ich výpovedí. Narátor, ktorý ako jediný nebol členom KSČ, v rozhovore spomína na tzv. kádrovčika a na spôsob hodnotenia pracovníkov: „*No a v tomto období bol takzvaný kádrovčik na jednotlivých závodoch, čiže kádroval a hodnotil jednotlivých pracovníkov. Samozrejme vtedy sa hodnotilo to, že v ktorých spoločenských organizáciách človek pôsobí, čiže SZM, SČSP, ROH, SVTS, čiže Slovenská vedecko-technická spoločnosť a ďalšie, a ďalšie. Čím toho bolo viac, tým bolo lepšie. Či sa zúčastňoval tých prvomájových osláv, brigády socialistickej práce a tak ďalej. A to vlastne bol spôsob, určitý spôsob hodnotenia. Tá výkonnosť a práca patrila tam, ale v podstate nehrala až takú rozhodujúcu úlohu. Skôr bolo rozhodujúce to, akým spôsobom sa človek prispôbil tejto politickej garnitúre.*“ (narátor J.H.) Na to poukazuje aj Kalinová, keď píše, že „*v roku 1970 začala nová vlna kádrových zmien, ktorá opäť zdôrazňovala pri výbere ľudí do vedúcich funkcií mimokvalifikačné kritéria.*“³⁷ A ako uvidíme, dokazujú to aj tvrdenia narátorov.

Od roku 1969 je pre obdobie normalizácie typické presadzovanie vedúcej úlohy strany vo všetkých oblastiach spoločnosti. Aj to bolo jedným z dôvodov, prečo sa narátor,

³⁷ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*, Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 45.

ktorý pôsobil ako letecký technik, rozhodol odísť do civilu. Komunistická strana prešla najmä v roku 1970 rozsiahlymi čistkami a rozlúčila sa približne s tretinou svojej členskej základne. Na to opäť spomína predošlý narátor: „... vtedy nás preverovali, jako za obdobia normalizácie boli stranické previerky. Jedna z otázok bola, že či súhlasíme so vstupom vojsk a tak ďalej. No tak ja normálne nesúhlasím, a prečo by sme mali? Tak to už pomaly by ma boli aj zo strany vylúčili, no ale tak hovorím: „Šak ste sa pýtali, tak som Vám odpovedal, tak čo?“ No a o politiku vtedy dajak, by som povedal ...

Tazateľka: *No a ako to vtedy skončilo? Vlastne s tým, že ste teda uviedli do toho dotazníka, že nesúhlasíte?*

Narátor: *No tak som musel zmeniť s tým, že som musel napísať toto, čo chceli oni počuť. Ale aj tak proste som mal svoje názory. Takže takto to dopadlo.“ (narátor J.Ž.)*

Názory narátorov na presadzovanie normalizácie a vynucovanie účasti v strane v oblasti práce sa líšia v závislosti od ich sociálneho a profesijného statusu. Narátori s nižším vzdelaním zamestnaní prevažne na robotníckych postoch sa na stranické čistky a utužovanie režimu po roku 1969 vo svojich výpovediach nijak zvlášť nestážovali. Najstarší narátor si na tieto udalosti nespomína, no namiesto toho uvádza zaujímavý opačný fakt, a síce snahy vstúpiť do strany po roku 1969 a kvóty pri prijímaní nových členov. U tohto narátora bolo zrejmé, že k režimu ako takému bol lojálny, a to ako pred, tak aj po roku 1968. Naproti tomu narátori s vyšším vzdelaním a vo vedúcich funkciách sa k nastolenému režimu stavali minimálne rezervovane. Obzvlášť zaujímavý je osud programátora v miestnom podniku SEZ Krompachy, ktorý ako jediný muž z mojich narátorov nikdy do strany nevstúpil. Tento „defekt“ mu značne znepríjemňoval jeho profesijný život a na pár rokov prakticky zamedzil akýkoľvek kariérny postup: „Po skončení základnej služby som nastúpil do Krompách, kde som robil programátora analytika, vedúceho analytika a uvoľnilo sa miesto šéfa oddelenia alebo vlastne odboru. No a taký logický aj kvalifikačný, myslím, že som na to bol vybraný. (...) Potom ma zavolať ten kádrovčík a povedal, že áno, že má o mne dobré referencie, že proste není problém s mojimi pracovnými výsledkami, v oblasti športu, že to je všetko v poriadku, ale že keď chcem robiť túto funkciu, tak je podmienka, aby som vstúpil do Komunistickej strany Československa. No tak ja som mu veľmi slušne povedal, že nie celkom súhlasím, že som rád, že ma tá robota baví a tak ďalej, lenže na schôdzovanie a tak ďalej, ja by som nemal v tej komunistickej strane čas na ňu a do tej komunistickej strany že nevstúpim. Tak to ho proste trošku takým spôsobom šokovalo, lebo povedal, že pozná i mojich rodičov, i môjho otca a že mám robotnícky pôvod a že mám všetky predpoklady, aby som to robil a žeby som si to rozmyslel. No ja som naďalej trval na tom, že do tej komunistickej strany nevstúpim. Tak tie papiere zbalil, no a tým pádom som automaticky stratil možnosť dajakého ďalšieho postupu a na to miesto bol menovaný iný náš spolupracovník, ktorý v komunistickej strane bol, trošku mal slabšie výsledky a tak ďalej, ale tým pádom som mal zarazený postup v podniku. A zavolať ma ešte raz tento pán a mi povedal, že vzhľadom na to, že pozná môj pôvod a dokonca pozná môjho otca, s ktorým dokonca boli nejakí priatelia alebo známi, tak z tohto dôvodu ma z podniku nevyhodia, že ma tam nechajú, ale tým, že som nevstúpil do tej

komunistickej strany, tak mám vlastne problém ďalšieho postupu.“ (narátor J.H.) Ako narátor sám následne spomína, tento tlak postupne slabol a po niekoľkých rokoch bol aj jemu umožnený aký-taký kariérny rast: „No samozrejme to boli tie roky, tie najintenzívnejšie roky, takže tých ďalších 5-6 rokov to bolo tak, že ten postup bol nejakým spôsobom zamedzený. Ale jasné že posledné roky sa to trochu tak uvoľňovalo. Takže aj keď som sa už nedostal na ten pôvodný post, bol som preradený na iné pozície. A aj napriek tomu, že som nevstúpil do komunistickej strany, tak už tá situácia nebola taká, takým spôsobom prísna alebo nebrali to až tak doslovne. Už sa potom dalo, už to bolo trochu voľnejšie, tak dostal som sa aj na miesta alebo pozície, ktoré zodpovedali viac-menej mojej kvalifikácii a moje postavenie už sa zlepšilo a bol som na postoch vedúcich pracovníkov, hoci nie na tom vrcholovom orgáne. To prišlo až po revolúcii.“ (narátor J.H.)

Čo sa žien týka, hneď na začiatku je určite potrebné uviesť, že ani jedna moja narátorka nebola členkou komunistickej strany. Dôvodov, ktoré ich k tomu viedli, možno na základe ich výpovedí vystopovať hneď niekoľko. Tým najmarkantnejším bol nedostatok času, nakoľko všetky ženy boli ekonomicky aktívne a popri zamestnaní a zvládaní starostlivosti o deti a domácnosť im veľa voľného času neostávalo. Tento dôvod priamo uvádza aj jedna z narátoriek A.K. *„Ja som sa rozhodla, že ja budem bezpartajná. [smiech]. Ja nechcem žiadnu stranu. Som bola proti tomu, lebo veľa času mi brala tá strana, tá politika, tie schôdze. Na úkor rodiny to bolo a aj finančne to veľa stálo na úkor rodiny. Preto ja som sa rozhodla, že do žiadnej funkcie nenastúpim (...) Nie, nie, nie, v žiadnom prípade. Ja by som ani nevstúpila, pretože politika to je huncútstvo, to nič pre mňa. Ja len svojim deťom som sa venovala a svojej robote.“ (narátorka A.K.)* Tu je hneď možné vysledovať ďalší dôvod, a síce avizovaný nezaujím, nezainteresovať, ba v niektorých prípadoch až priam averzia žien k politike ako takej. Rozhovory so ženami ďalej nasvedčujú tomu, že v prípade žien vo vedúcich funkciách sa v normalizačnom období ich účasť v komunistickej strane pravdepodobne nevyžadovala až tak prísne, ako u mužov. Ako dôkaz môže svedčiť fakt, že dvom narátorkám, vrchnej sestre a primárke, ich neúčasť v strane ich pracovný život až tak veľmi nenarúšala. Samozrejme obe pociťovali istý tlak na výkon rôznych pro-politických činností, ako napr. účasť na verejných oslavách atď., výrazné či fatálne sankcie za neúčasť v strane však nespomínajú. To ale pravdepodobne bude sčasti spôsobené aj už spomínaným nedostatkom kvalifikovaných zdravotných pracovníkov. Na vedúcich pozíciách sa ale aj u žien vyžadovala aspoň formálna účasť, lojalita a potvrdenie vládnucej úlohy strany, hoc aj z pozície nečlena KSČ.

Nepracovné činnosti a voľnočasové aktivity

Presadzovanie vládnucej úlohy strany vo všetkých oblastiach socialistickej spoločnosti sa v praxi prejavovalo dvojakým riadením podniku, stranickým i hospodárskym. Na to veľmi jasne poukazuje jeden z narátorov: „Čiže to bolo v podstate nejaké dvojité riadenie toho podniku, že na jednej strane bolo riadenie hospodárske a na druhej strane to bolo politické, lebo bol predseda strany, tajomníci a tak ďalej, ktorí vlastne tiež určitým spôsobom zasahovali do výrobného procesu. No a to komplikovalo život.“ (narátor J.H.) Do riadenia podniku tak vo veľkej miere zasahoval i stranický aparát, čo so sebou nieslo mnohé sprievodné javy. Tými sa tu myslia predovšetkým rôzne nepracovné činnosti, ktoré ľuďom vyplývali či už z pozície straníka alebo z pozície radového zamestnanca. K nepracovným činnostiam preto smerovala aj jedna z mojich otázok v druhom rozhovore. V odpovediach spomínajú narátori najmä schôdze, a to jednak odborné alebo podnikové a tiež schôdze politické či stranícke. Zatiaľ čo k tým prvým narátori neuvádzali žiadne špeciálne výhrady, politické záležitosti im viacerým akosi „nevoňali“: „Odborné toto bolo super. Akurát sa dostaviť, ale to potom väčšinou keď nám sanitku dali na rehabilitáciu, tak nebol problém, odniesla sanitka, priniesla sanitka, to nebol problém. Ale tieto politické som nikdy neznášala a toto mi trošku vadilo.“ (narátorka M.Ž.) Čo sa týka frekvencií a vynucovania účasti na týchto stranických záležitostiach, je nutné rozlišovať medzi radovými a vedúcimi zamestnancami. Na vedúcom poste bola účasť považovaná za samozrejmu u mužov i žien, a to bez ohľadu na to, či dotčení sú členmi komunistickej strany alebo nie. To dokladá výpoveď jednej narátorky: „Ja som nebola v strane. Musela som chodiť na stranícke školenia, to je pravda, čo mi nevoňalo a raz som zabudla, naozaj som zabudla. Tak ma predvolali, zavolať ma predseda strany, to bol sused náš, Jurečko, šofér a on držal v pozore aj primárov aj doktorov. Na to, že bol šofér...³⁸ No a ma zavolali pred stranický výbor a vraví, že prečo som neprišla na školenie. A ja tak úprimne, bo ja nezvyknem klamať zo zásady, tak že som zabudla. Keby som sa aspoň vyhovorila, že mi bolo zle alebo čo. Ta ja som vtedy dostala: „My sme Vám dali dôveru, sestrička, a vy tak, Vy vo svojej funkcii ste nebola na školenie!“ Tak sa nahneval poriadne, no tak potom som si už dávala pozor.“ (narátorka M.Ž.)

U mužov straníkov bola ich povinná účasť na stranických školeniach jasná. Z ich podrobnejších výpovedí ale nemožno usudzovať, žeby im tieto nepracovné činnosti nejako výraznejšie vadili, resp. zasahovali do života, či už súkromného alebo pracovného. Vzniká dojem, že to chápali ako akúsi povinnú jazdu. Úsmevný je pritom výrok narátora, u ktorého som postrehla, predpokladám, že obecnější jav, a síce že spomínané schôdze ho skôr nudili: „Dakedy človek ani nevedel, o čom sa jedná, no ale ta rozprávalo sa.“ (narátor M.U.) Ako

³⁸ Zaujímavý poukaz na to, že stranický status bol evidentne mnohokrát viac uznávaný než status odborný (šofér straník držal v pozore primárov).

by sa už dalo predpokladať, výnimku aj v tomto prípade tvorí jediný nestraník, ktorý sa k tejto otázke rozhovoril podstatne viac a u ktorého je jasné, že sa k stranickým schôdzam staval so značnou averziou a nechutťou: „*V tom období socializmu určite. Tam boli veľmi také veci, ktoré znepríjemňovali človeku život, lebo sa robili veľmi často nejaké násilné akcie viac-menej. Bolo množstvo všelijakých organizácií - ROH, ČSM a brigády socialistickej práce a mnoho, mnoho ďalších takých vymyslených vecí, na ktorých bola povinná účasť. Alebo pripravovať povinné referáty a tak ďalej. Čiže to tak znepríjemňovalo človeku život. A proste nás angažovali do mimopracovnej činnosti, čo určitým spôsobom mne osobne dosť znepríjemňovalo život. Nemal som to rád. Potom už samozrejme to nebolo, nefungovalo.*“ (narátor J.H.) V tejto oblasti za zmienku určite stojí ešte jeden moment, s ktorým som sa doteraz ešte v žiadnom inom rozhovore nestretla. Jedna narátorka pri odpovedi na otázku, či a akým spôsobom jej politická situácia zasahovala do výkonu jej povolania, začala popisovať pravidelný rituál čítania vopred pripraveného prehľadu správ dennej tlače: „*... a ešte, Janka, každé ráno v pondelok prehľad správ. Tak toto ma doslova, nechcem povedať vulgárne (...) každý pondelok ráno o siedmej sa zišli na chirurgii všetci a teraz každá jedna mala prehľad tlače z celého týždňa a musela si to napísať. Normálne na papier a čítať. A už sme boli tak nahnevaní, že som si to normálne vystrihovala výstrižky a keďže primár to zbadal, tak nabudúce zase budete mať, bo ste si nenapísali.(...) A keď si náhodou zabudla, že bohužiaľ som zabudla, tak potom si musela dva razy za sebou. Tak toto ma totálne žralo. To ti každý povie a to bolo, tie prehľady tlače do 89. roku, v kuse, v kuse.*“ (narátorka M.Ž.)

Okrem odborných a stranických schôdzí sa vo výpovediach narátorov objavuje aj ďalší druh aktivít na pomedzí pracovnej a súkromnej oblasti. Jedná sa o sprievody, celoštátne či medzinárodné oslavy a rôzne iné verejné zhromaždenia. Viacerí narátori sa zhodujú v tom, že účasť na týchto podujatiach bola povinná a to najmä pre vedúcich pracovníkov: „*Veľmi negatívne sa mi to vybavuje, lebo to som z duše nenávidel tieto pochody a tieto masové zhromaždenia, ktoré povinne sme museli ísť a rozdávať vlajky a toto, tá účasť sa proste sledovala a vyvodzovali sa z toho dôsledky. Čiže to veľmi negatívne hodnotím, aspoň ja zo svojho osobného hľadiska. Mali sme z toho ako vedúci pracovníci plno nepríjemností. To sme museli rozdať štandardy a nikto to nechcel a boli sme za to postihovaní, keď sme to nerozdali. Tí ľudia prišli a to zahodili. Čiže nemám na to dobré spomienky, to bola taká násilná akcia, ktorá mi vôbec nechýba. A takých násilných akcií bolo viac, ktoré mi nechýbajú.*“ (narátor J.H.) S podobným názorom sa pripája aj druhá narátorka: „*No a veci jak sprievody októbrové a lampiónový sprievod a 1. máj – neexistuje. Aj keď ja som v strane nikdy nebola, (...) ale to vtedy akonáhle, že som robila vedúceho pracovníka, to si nemala šancu, to si musela ísť. To sa proste nedalo, pretože to hneď sankcia, hneď ťa volali a proste taká bola doba.*“ (narátorka M.Ž.) Táto téma by určite vystačila na jednu samostatnú diplomovú prácu, nakoľko mnohí narátori sa na margo týchto osláv vyslovovali kladne, iní zas záporne. Na účely tejto práce sa preto uspokojím s konštatovaním, že aj toto bol jeden zo spôsobov, akým či už podnikové alebo stranické orgány do istej miery ovplyvňovali voľný čas svojich zamestnancov.

Celkový dojem z vykonávanej profesie vo veľkej miere ovplyvňujú aj vzťahy na pracovisku a vytvorený kolektív. Obzvlášť u niektorých narátoriek som mala pocit, že práve spomienky na ich voľno časové aktivity z práce a kolektív patria medzi ich najkrajšie: „*Janka, to bolo, to sa nedá porovnať s tým teraz, jak bolo predtým. Mladé sme boli, vieš čo, boli tam aj staršie ženy, ale jaké to bolo, proste tie vzťahy, tie akcie, čo sme mali, tie zájazdy...*“ (narátorka M.U.) Pridáva sa aj ďalšia narátorka: „*Plesy boli v nemocnici, tam sa tie vzťahy utužovali. Teraz nič.*“ (narátorka M.Ž) Rovnako aj mužskí narátori si pracovný kolektív pochvaľovali. V otázke týchto aktivít z práce by sa ale dalo spomenúť staré príslovie, že príležitosť robí zlodeja. Socialistické zriadenie sa totiž snažilo podstatnú časť súkromia svojich občanov istým spôsobom ovládnuť, resp. dostať pod kontrolu práve prostredníctvom rôznych voľno časových aktivít. Z podniku či z práce sa preto často organizovali rôzne spoločenské akcie. Fakt, že štát tieto voľno časové aktivity svojich zamestnancov aj finančne podporoval, dokazuje výpoveď ďalšieho narátora: „*A kto sa venoval dajakému športu, či futbalu a tak, tak fabriky mali na tieto veci peniaze. Či to bolo z fondu kultúrnych, sociálnych potrieb alebo, vtedy sa to nevolalo sponzorstvo, ale také nejaké. Peniaze na tieto veci vo fabrike skutočne mali.*“ (narátor J.Ž.) V oblasti dovolenkového cestovania narátori často spomínajú na ROH. Revolučné odborové hnutie bola v socialistickom zriadení monopolná odborová organizácia. Členstvo zamestnancov v ROH bolo pritom prakticky povinné. Keďže žiadne ostrejšie vystupovanie zamestnancov proti svojmu zamestnávateľovi nebolo v socialistickom zriadení prípustné, odbory svoju činnosť zamerali predovšetkým na organizovanie rôznych spoločenských a rekreačných aktivít pre svojich členov a vyberanie členských príspevkov.

Ďalšia zhoda nastáva vo výpovediach narátorov aj v otázke zmeny vzťahov po roku 1989. Tam prakticky všetci poukazovali na zhoršenie medziľudských i kolegiálnych vzťahov v súvislosti s obdobím transformácie: „*Vzťahy veľmi rapídne sa zmenili, vzťahy, pretože už potom nebol čas ani na ten úsmev, ani na tie oddychové chvíle, už na nič. To už len čím viac robiť, robiť, robiť, robiť, klapky na očiach, na ušoch a proste vzťahy už neboli také, jak bolo predtým. Nech si hovorí kto čo chce, ale nebolo, ani není.*“ (narátorka M.U.)

„*Čím človek vyššie postupuje, tým sú tie vzťahy menej priateľské, bohužiaľ.*“ (narátor J.H.)

V tejto súvislosti by bolo rozumné vziať do úvahy, resp. pouvažovať aj nad faktormi, ktoré ovplyvňujú optiku, akou narátori nazerajú na tieto medziľudské vzťahy. Pri kladnom líčení ich vzťahov na pracovisku môže byť toto, určite nie celkom, ale do istej miery ovplyvnené i vekom narátorov, t.j. skutočnosťou, že do práce nastupovali mladí, plní sily a elánu. Za

zmienku rovnako stojí aj skutočnosť, potvrdená množstvom výskumov³⁹, a síce že človek má v rámci akejsi psychohygieny tendenciu vytesňovať z pamäti práve tie zlé zážitky, spomínať väčšinou len na to pozitívne a tak si minulosť idealizovať.

Konflikt medzi rodinou a prácou

„Materstvo, manželstvo a rodina sú pod ochranou štátu.

Štát a spoločnosť sa starajú o to, aby rodina bola zdravým základom rozvoja mládeže. Rodinám s viacerými deťmi poskytuje štát osobitné úľavy a podporu.“⁴⁰

Významným zdrojom ponuky pracovných síl v období normalizácie boli ženy. V roku 1970 bola na Slovensku ekonomická aktivita žien na úrovni 42%, čo ďaleko predčilo vyspelé západné krajiny.⁴¹ Ich vysoká zamestnanosť bola výslednicou ako ekonomickej nutnosti, tak aj snahy o spoločenskú emancipáciu. Ako píše Schindler-Wisten, *„žena sa stala spoluživiteľkou rodiny, jej príjem bol nutný k udržaniu určitého hmotného štandardu.“⁴²* Celkom namieste je preto otázka smerujúca k zvládaniu konfliktu medzi rodinou a prácou. Už zákon z roku 1964 o zvýšení starostlivosti o ženy a matky jasne deklaruje záujem štátu o čo najlepšie zvládanie tohto konfliktu: *„Aby sa ženy mohli v súlade s ústavou i pri zodpovednom plnení svojho materského poslania súčasne rovnoprávne uplatňovať v rodine, v práci i vo verejnom živote, venuje im socialistická spoločnosť zvýšenú starostlivosť a poskytuje im v rámci tejto starostlivosti aj hospodárske zabezpečenie v tehotnosti a materstve.“⁴³* Na podporu mladých rodín vytvorila vláda štátnu populačnú komisiu, ktorá naštartovala mnohé propopulačné opatrenia s cieľom zvýšiť pôrodnosť. Od r. 1968 sa predĺžila materská dovolenka na 26 týždňov a o rok neskôr sa rovnako zaviedla aj možnosť neplatenej materskej dovolenky do dvoch rokov

³⁹ Tento problém popisuje okrem iných aj Zuzana Kusá v článku *Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach*. Približuje nám výskum psychologičky Marigold Lintonovej, ktorá zistila systematickú neprístupnosť negatívnych spomienok zväčša zo sebazáchovných dôvodov, ktoré Matlin a Stang nazvali „Pollyanin princíp“. *Genealogicko-heraldický hlas V*, 1995, č. 2.

⁴⁰ Predpis č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. júla 1960 – *Ústava Československej socialistickej republiky*, čl. 26. Dostupný z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

⁴¹ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 38-39.

⁴² SCHINDLER – WISTEN, P. "Kdo neokrádá stát, okrádá rodinu": rodina v komunistickém Československu. In: VANĚK, M. (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, s. 357-397.

⁴³ Predpis č. 58/1964 Zb. zo dňa 25. marca 1964 – *Zákon o zvýšení starostlivosti o tehotné ženy a matky*. Dostupný z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1964-58>

veku dieťaťa. V roku 1971 sa zvýšila podpora pri narodení dieťaťa z 1 000 Kčs na 2 000 Kčs na každé narodené dieťa. Od roku 1973 sa rovnako zvýšili aj rodinné prídavky a to v závislosti podľa počtu detí v rodine – u prvého dieťaťa 90 Kčs, u druhého sa zvýšili na 300 Kčs, u tretieho na 800 Kčs a u štvrtého dieťaťa sa prídavky vyšplhali až na 1230 Kčs.⁴⁴

Čo nám ale k tomuto problému hovoria samotné narátorky? Na začiatok môžeme konštatovať, že každá jedna narátorka uvádza, že po polročnej materskej dovolenke nastúpila späť do zamestnania. To potvrdzuje fakt, že na uživenie rodiny, resp. na udržanie primeraného životného štandardu boli nutné dva platy. S opätovným nástupom do zamestnania ale samozrejme vyvstal problém starostlivosti o deti a domácnosť, s ktorým sa museli popasovať všetky narátorky. Najstaršia z nich, ktorá pracovala v poštovom novinovom stánku v dvojzmennej prevádzke spomína na dobrú pracovnú dobu, čo jej umožňovalo tento problém úspešne zvládnuť: *„Vyhovovala. Ráno som vstávala o pol štvrtej, o štvrtej som už išla do roboty. Robila som do dvanástej, prišla som domov, som aj navarila, upratala a zas na druhý deň som išla poobede, že zase som si navarila. Proste mne tá práca vyhovovala kvôli tomu, že som mala tie deti, štyri deti, že bolo i navarené, i popratané, i opraté, všetko bolo.“* (narátorka A.K.) V ťažšej situácii sa ale ocitla ďalšia narátorka, ktorá koncom 60-tych rokov ovdovela a ostala sama s dvomi malými deťmi. Vo svojej výpovedi spomína v tejto súvislosti hlavne na podporu rodiny, dobré kolegiálne a medziľudské vzťahy: *„...o pol siedmej začínala pracovná doba. Tam sa nikto nepýtal, že či môžeš alebo nemôžeš. Vtedy sa nedalo.“* *„No pomáhali mi veľmi kolegyne. Keď trebalo ísť na nejaké školenie alebo tak, ja som mala prváka syna, tak mi ho brávali. No a potom až trebalo na väčšie sústredenie ísť do Bratislavy na dva týždne a tak, tak mi pomohli rodičia. Mamka tu prišla alebo mi ho zobrala na dva týždne kolegyňa a mamka len sem tam prišla a priniesla mi tu tvaroh, tu mliečko a opýtať sa, že čo potrebujem. Takže naozaj som mala podporu v práci a v rodine, jasne. Takže som to nejak zvládla za tie dva roky.“* (narátorka M.Ž.) K týmto výpovediam sa pridáva aj ďalšia narátorka, povolaním lekárka, ktorá vo svojej výpovedi priznáva, že v jej prípade bolo zvládanie konfliktu medzi kariérou a rodinou pomerne náročné. Sťažuje si na nedostatok lekárov, z čoho pramenilo ich preťažovanie, nedostatok spánku a času na domácnosť: *„Bola tá medicína taká, málo bolo lekárov, stále odo mňa vyžadovali služby. Teraz si predstavte, urobíte ambulanciu, idete do služby, zas musíte urobiť ambulanciu a samozrejme kvalitne, čiže tam nedalo sa nejaké také, že sa môžete ulievať. Prídete domov, za dva dni máte nazhromaždené domáce práce, malé decká, zase sa nevyspíte, lebo to mravčí v noci a dokola. Čiže ja som vlastne pokiaľ som nešla do dôchodku bola chronicky unavená a nevyšpatá.“* (narátorka D.H.)

⁴⁴ KALINOVÁ, L. *K sociálnym dejinám Československa v letech 1969 – 1989*. Praha: Vysoká škola ekonomická 1999, s. 24.

Zaujímavou sa v tejto problematike stáva otázka predškolských zariadení, predovšetkým jaslí. Prvá fáza socializmu presadzovala kolektivizáciu na všetkých úrovniach, teda aj v oblasti výchovy detí a mládeže. Výchova, ktorej sa deťom dostávalo doma mala hrať len podpornú a doplnkovú úlohu k centrálnej kolektívnej výchove. Od 50-tych rokov tak bola budovaná široká sieť jaslí a škôlok, často v rámci podnikov. V 60-tych rokoch ale táto myšlienka začala ustupovať a výchova sa opäť postupne presúvala do rodiny, kde túto funkciu prevzali rodičia a starí rodičia.⁴⁵ Dôvodom bolo poukazovanie na rôzne negatíva jaslí a nutnosť tesnejšieho vzťahu medzi matkou a dieťaťom. Spomedzi mojich narátoriek ani jedna neuvádza, žeby im práve jasle uľahčovali starostlivosť o deti. Väčšina z nich sa zhoduje na tom, že ich deti jasle nenavštevovali a starala sa o ne predovšetkým babička, narátorka lekárka pritom poukazuje aj na častý výskyt detských chorôb a infekcií v týchto zariadeniach. Niektoré tak vyslovili priamo, iné len poukázali na to, že inštitúciu jaslí príliš neuznávali:

„Tazateľka: *A prečo ste ich napríklad nedali do tých jaslí ?*

Narátorka: *Vďaka mojej babke. Babka hovorí: 'Do jasličkoch nie! Už keď chcú, tak pôjde do škôlky'.*“
(narátorka M.U.)

Spoločným menovateľom výpomoci pri starostlivosti o malé deti tak boli vo všetkých prípadoch starí rodičia, obzvlášť babičky. Do jedného či dvoch rokov po svadbe a založení rodiny už táto bývala a hospodárila samostatne. Pestovanie malých detí teda nebolo uľahčené viacgeneračným bývaním, čo bolo príznačné skôr pre české krajiny z dôvodu nedostatočného bytového fondu. Starí rodičia však bývali v meste, resp. v jeho blízkom okolí, čo im umožňovalo vypomáhať deťom pri starostlivosti o vnúčatá a aktívne participovať na ich výchove a to aj po tom, čo ako trojroční nastúpili do škôlky. Na túto „inštitúciu babičiek“, ako ju veľmi trefne nazýva Schindler-Wisten⁴⁶, preto vrúcne a s vďakou spomínajú všetky štyri narátorky. „*No zase, čo som zvládala, musím zase povedať, vďaka mojej mamke. Fakt, nebyť jej, ťažko by som zvládala.*“ (narátorka M.U.)

„*Veľa nám rodičia pomáhali v tomto, že prišli a že nám zobrali tie detičky, keď trebalo. Keď on neprišiel, bol na dajakej schôdzi a ja v robote, tak mamka ich zobrala alebo tatko. Či doobeda, či poobede, pobavili sa veľmi, veľmi veľa. Aj finančne mi pomohli rodičia, keď trebalo, nikdy ma neodbili, že mi nemôžu dať, že mi*

⁴⁵ SCHINDLER – WISTEN, P. "Kdo neokrádá stát, okrádá rodinu": rodina v komunistickém Československu. In: VANĚK, M. (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, s. 357-397.

⁴⁶ SCHINDLER – WISTEN, P. "Kdo neokrádá stát, okrádá rodinu": rodina v komunistickém Československu. In: VANĚK, M. (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, s. 357-397.

ne, ale vždy mi pomáhali, jak mohli. A ja som im veľmi vďačná, ja keď si na nich spomeniem, tak mi aj ľúto je.“ (narátorka A.K.)

V jednom prípade si manželský pár okrem tejto pomoci najal aj pani na stráženie, čo bola služba podľa slov narátora vtedy ešte pomerne finančne nenáročná: *„No tak sme to vyriešili v podstate tak, že sme si našli opatrovatelku, jednak musím povedať, že aj moja mamka nám veľmi pokiaľ mohla, nám pomohla, čiže nejaký ten dozor nad tými deťmi mala, ale hlavne sme to riešili tým, že sme si zabezpečili opatrovatelku, ktorá nám v podstate zabezpečovala starostlivosť o to dieťaťko, čo nebolo v jasliach, bolo u súkromnej pani, na ktorú máme veľmi dobré spomienky. (...) Samozrejme za nejaký ten poplatok, ale ktorý bol ešte v tom čase celkom rozumný. Dalo sa to zvládnuť.*“ (narátor J.H.)

Ďalším v rade opatrení na podporu mladých rodín a pôrodnosti boli známe mladomanželské pôžičky. Pôžičky na 30 tis. Kčs na 10 rokov alebo 50 tis Kčs na 15 rokov sa znižovali o 2 000 Kčs pri narodení prvého dieťaťa a o 4 000 Kčs pri narodení druhého a ďalších detí.⁴⁷ Tejto téme sa ale moji narátori v našich rozhovoroch nijak zvlášť nevenovali. Ani jeden z nich neuvádza, žeby túto možnosť využil, a vôbec tému mladomanželských pôžičiek nespomínajú. Skôr sa narátori vyjadrovali v tom duchu, že si spomínané pôžičky nebrali, nakoľko myšlienka žitia na dlh a pôžičiek ako takých im nebola vlastná: *„Ale normálne, človek nezarábala bohvie koľko, ale sme si žili normálne. Kludne sme si žili. Sme si našetrili, čo sme si našetrili. Nejak na pôžičkách sme veľmi nežili, lebo ja osobne pôžičky nemám rád, lebo potom ich treba splácať.*“ (narátor A.K.) Dominantou ich rozprávania na tému finančného zaistenia rodiny bolo práve vedomie stálosti dvoch príjmov do rodiny, a teda stálosť práce ako takej. Tú preto považovali za najväčšiu istotu a výhodu, často krát s poukazom na rozdiel od ich detí.

Čo sa týka zvládania konfliktu medzi rodinou a prácou po roku 1989 v kapitalistickom zriadení Československej a neskôr Slovenskej Republiky, toto obdobie nie je v rozhovoroch s mojimi narátorkami tematizované, nakoľko ich deti už mali vlastné rodiny. Ich rozprávanie o svojich deťoch a vnúčatách nám však určite o tom veľa napovie. Dozvedáme sa napríklad, že spomínaná „inštitúcia babičiek“ ostala nadčasovou a že nutnosť dvoch príjmov vo väčšine prípadov pretrváva aj dnes. Vysoká zamestnanosť žien z roku 1970 sa v 90-tych rokoch ešte zvyšovala a v roku 2010 dosiahla úroveň 50,8 %.⁴⁸ Snaha štátu o udržanie, resp. zvýšenie pôrodnosti sa však v 90-tych rokoch značne míňala

⁴⁷ KALINOVÁ, L. *K sociálnym dejinám Československa v letech 1969 – 1989*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1999, s. 24.

⁴⁸ Štatistický úrad SR. *Ekonomická aktivita obyvateľstva* [online]. 2.12.2011 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/files/KrajskeSpravy/KE/gender2011/2-trh-prace-34-37.pdf>

účinkom. Pre porovnanie zatiaľ čo pre rok 1960 uvádza štatistický úrad prirodzený prírastok na úrovni 14,2 %, v roku 1995 to bolo už len 1,6 %.⁴⁹

Bytová otázka

Ďalšou z radu programových sociálnych úľav pre široké vrstvy obyvateľstva, ktoré im mali kompenzovať represívne opatrenia štátu a okliešťovanie ich osobných slobôd, bolo uspokojovanie ich potrieb v oblasti bývania. Dopyt po nových bytoch od začiatku 70-tych rokov neustále rástol, čo bolo zapríčinené výraznou industrializáciou, urbanizáciou spojenou s nástupom silných povojnových ročníkov do reprodukčného veku a s tým spojeným baby boomom, známym ako „husákové deti“, ktorý kulminoval v polovici 70-tych rokov. Od začiatku 70-tych rokov tak socialistické Československo rozširovalo svoje rady jak obecných, tak aj družstevných bytov. Pre ilustráciu môžeme uviesť kapacitu bytového fondu, ktorý sa od roku 1970 rozrástol zo 439 185 bytov na 648 218 bytov v roku 1980.⁵⁰ Nové byty boli následne pridelované zamestnancom buď z podniku, v ktorom pracovali, alebo z mesta.

Rovnako aj v meste Krompachy nastala v sledovanom období čulá bytová výstavba. V roku 1961 pozostával bytový fond z 1665 bytov, následne sa však tempo výstavby značne spomalilo z dôvodu vládneho uznesenia o regulácii rozvoja mesta. V dôsledku veľkého znečisťovania ovzdušia exhalátmi z miestnych podnikov bola zakázaná ďalšia bytová výstavba v ich okolí. Povoľovala sa iba v rozptylu a v určených lokalitách. Po roku 1971 tak nastáva ďalší rozvoj bytovej výstavby, kedy vznikli centralizované sídliská predovšetkým na okraji mesta. Práve tieto panelákové sídliská, ktoré natrvalo zmenili vzhľad mnohých československých miest, sú jedným z poznávacích

⁴⁹ Štatistický úrad SR. *Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1996* [online]. 16.6.2010 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=15933>

⁵⁰ PELIKÁNOVÁ, H. Bydlení – sociální jistota a materiální potřeba. Bytová politika a narativní reflexe bytové situace v Československu před a po roce 1989. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota změny – změna hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 191.

znamení normalizačného obdobia.⁵¹ V rokoch 1971 až 1976 sa bytový fond rozrástol o ďalších 246 bytov, vybudovali sa rovnako aj 4 slobodárne so 174 bytovými bunkami.⁵²

Ako však na problém bývania spomínajú jednotliví narátori? Riešenie bytovej otázky zaznievalo v ich výpovediach pomerne často už behom prvých rozhovorov. Narátori sa tejto téme venovali v súvislosti so zakladaním vlastnej rodiny. Počiatočné problémy so získaním vlastného bývania uvádza hlavne najstaršia narátorka. Okolo roku 1964, kedy si s manželom zakladali rodinu, bolo v meste veľmi málo nových bytov. Prvý rok tak bývali u rodičov, potom odišli do podnájmu, kde mali k dispozícii len jednu veľkú izbu a kuchyňu bez pece a bez prívodu vody. Na toto obdobie preto spomína ako na veľmi ťažké, i keď neskôr sa už situácia zlepšila: *„No tak oni mali veľký dom a len manžel s manželkou tam žili, takže prenajali nám jednu izbu a jednu kuchyňu. Tam sme bývali dva roky, medzičasom sa nám tam Janka narodila, ale to boli ťažké, ťažké roky, pretože tam nebola pec, tam nebola voda, tam všetko sme si museli pripraviť.“* (narátorka A.K.) Ďalší, mladší narátori si už na podobné problémy nestážujú. Aj keď niektorí z nich bývali istý čas po svadbe u rodičov, spravidla to netrvalo dlhšie než pár mesiacov.

Prvotným riešením bytovej otázky mladomanželov boli často aj tzv. slobodárne. Jednalo sa o veľmi malé bytové jednotky určené hlavne pre mladé rodiny alebo pre slobodných ľudí, ktoré boli pridelené zamestnancom z podniku. Slobodárňami disponovali ako slovenské bane, tak aj podnik Kovohuty Krompachy. Takúto formu bývania hlavne v prvých rokoch manželstva uvádzajú dva manželské páry: *„No, takže, muž mal možnosť po svadbe, vieš, jak sme sa zobrali – u svokry sme bývali všetkého všudy tri týždne, pretože sme do posteli nemali dosky – vybavil slobodárku, prerobenú slobodárku na Farských lúkoch, že sme mali kuchyňu, obývačku a takú spálňu do „elka“ . No takže môž povedať, že od začiatku sme boli už samostatní, čo sme si navarili, to sme si zjedli jak sa povie. No a potom zo slobodárky sa mu podarilo dostať ten družstevný byt. Jarka mala tri roky, s Majku som bola tehotná a na samé Vianoce 20. sme sa sťahovali, hej.“* (narátorka M.U.) S rozrastajúcou sa rodinou ale tieto bytové bunky postupne prestali postačovať. Následným riešením situácie bolo získanie bytu či už z podniku alebo z mesta. *„No a potom keď som nastúpil do SEZ-u, potom zo SEZ-u mi prideliili byt dvojizbový. Tam sme bývali do*

⁵¹ PELIKÁNOVÁ, H. Bydlení – sociální jistota a materiální potřeba. Bytová politika a narativní reflexe bytové situace v Československu před a po roce 1989. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota změny – změna hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 190.

⁵² GRONDŽEL, J. a kol. *Mesto Krompachy: história a súčasnosť*. Krompachy: Mesto Krompachy, 2007.

roku 1980. V 80. roku sme sa presťahovali do štvorizbového bytu. Nakoniec sme mali štyri deti a už ten dvojizbový byt bol fakticky dosť tesný pre nás všetkých.“ (narátor A.K.)

„V Krompachoch sme mali žiadosť o byt, sme dostali. Vtedy to svokra robila na mestskom úrade, my sme mali požiadavku ako a sme splňali kritéria na štátny byt a mohli sme si vybrať dvoj alebo trojizbový.“ (narátor J.Ž.)

Odborná literatúra, resp. výskumy, ktoré na tomto poli už učinili iní bádatelia, poukazujú na fakt, že proces získavania bytov v normalizačnom Československu sprevádzal celý rad reštriktívnych opatrení, ktorý z neho učinil nástroj politickej a sociálnej kontroly. Nie zriedka sa v tejto súvislosti skloňujú pojmy ako protekcia, netransparentnosť či ideologicko-ekonomická manipulácia.⁵³ Odpovedajú týmto zisteniam aj výpovede mojich narátorov? Zaujímavé môže byť to, že na podobnú mašinériu pri pridelovaní bytov si narátori vyslovene nestážujú. Rovnako ani problém nízkej kvality bytových jednotiek, na ktorý odborná literatúra poukazuje rovnako často, nebol v rozhovoroch tematizovaný. V oblasti získavania podnikových, družstevných či štátnych bytov neuvádzajú narátori takmer žiadne problémy: „Tá situácia s bytovou otázkou bola trochu jednoduchšia, jak je dnes. Lebo vtedy bol boom bytovej výstavby. Bola dajaká téza, že každý má dostať byt. Čiže v Krompachoch sa stavalo v tomto období. (...) Aj tie byty boli v tomto čase relatívne lacné, čiže nebol problém v tom čase s bytom v takom zmysle, jak ho poznáme dnes. V tomto smere sme nemali dajaký väčší problém.“ (narátor J.H.) Pri podrobnejšom pohľade a analýze rozhovorov však predsa len možno spozorovať jednu výnimku. Narátor, ktorý sa v 70-tych rokoch rozvádzal, mal problém získať bytovú jednotku na už spomínaných slobodárňach pre svoje samostatné bývanie. Vo svojej výpovedi to popisuje nasledujúco: „Tak to bolo. Ja som chcel sa ubytovať na slobodárni, ale riaditeľ fabriky povedal, že on bol napomínaný za to, že podporuje rozvody tým, že prideluje byty na slobodárni a že dokiaľ ja nemám právoplatný rozsudok o rozvode, že žiaden byt nedostanem, že žiadnu bunku, že by som mohol bývať na slobodárni, nedostanem.“ (narátor J.Ž.) Táto skúsenosť podporuje tvrdenie, že aj napriek tomu, že miestni obyvatelia nebojovali s nedostatkom bytových jednotiek, v špecifických prípadoch sa pridelovanie bytov skutočne stávalo mechanizmom sociálnej kontroly. Po rozvode manželstva bol narátorovi spomínaný byt na slobodárni z podniku pridelený.

Pelikánová ďalej popisuje, že práve byty boli nástrojom regrutácie a udržania pracovných síl v preferenčných sektoroch hospodárstva, ktorými boli primárny

⁵³ Pozri článok PELIKÁNOVÁ, H. Bydlení – sociální jistota a materiální potřeba. Bytová politika a narativní reflexe bytové situace v Československu před a po roce 1989. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota změny – změna hodnoty: demarkační rok 1989*. Bratislava: Ústav etnologie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 185-208.

priemyslový sektor, armáda a zložky ministerstva vnútra.⁵⁴ Ako uvidíme, tento záver potvrdzujú aj výpovede mojich narátorov. Narátor, ktorý začínal svoju kariéru práve v armáde, v rozhovore spomína, že armáda vtedy nemala problém s pridelovaním bytov: „Inak vtedy bola možnosť dostať byt aj v Piešťanoch, aj v Košiciach. Dokonca som mal na výber Železníky, Terasa, potom toto Šport v meste, také staršie byty. Proste ja som povedal, že ja nechcem tu bývať, pretože som sa rozhodol, že idem do civilu a žiadosť na byt som si dal len kvôli tomu, aby som mohol dostávať odlučné. Takže ten bytík ma dal na koniec do poradovníka, takže prednostne si pomenili, kto si chcel byt pomeniť. Nebol problém lebo dostávali sídlisko železníky, Terasa fungovala a ešte tie byty staršie, ktoré stáli v meste. Nebol problém pre armádu vtedy. Dali sa získať byty.“ (narátor J.Ž.) Zdravotníctvo síce nebolo menované v oných preferenčných odvetviach, no vzhľadom na už spomínaný nedostatok lekárov ho za také môžeme považovať. Snahu štátu, resp. mesta o udržania takýchto pracovných síl, ilustruje výpoveď ďalšieho narátora: „Na druhej strane, je pravda, že aj manželka keď robila v nemocnici, v tomto čase bolo tých lekárov menej, tak sa vychádzalo v ústrety aj im, že by ich nejakým spôsobom zabezpečili a na druhej strane aj ja som mal určitú takú perspektívu v tom podniku, čiže ten byt sme pomerne rýchlo dostali.“ (narátor J.H.) Ďalším spôsobom, ako si štát zabezpečoval pracovné sily vo vybraných odvetviach a zamedzil ich fluktuácii bol proces pridelovania družstevných bytov. Na základe výpovede jedného narátora podnik poskytol zamestnancovi čiastku na vyplatenie bytu výmenou za podpísanie zmluvy, v ktorej sa občan zaviazal pracovať v podniku určitý počet rokov: „Družstevný byt sme dostali, to som musel zaplatiť 30 tisíc a to mi závod dal. Som podpísal 10 rokov na závode, tak mi 30 tisíc dali, že som vyplatil ten družstevný byt.“ (narátor M.U.)

Po roku 1989 v súvislosti so zmenou spoločenského a politického zriadenia nastala aj podstatná zmena v oblasti bývania, jeho dostatku, dostupnosti a kvality. Najväčší štátny plán financovania bývania, t.j. komplexná bytová výstavba bola zastavená už v roku 1990.⁵⁵ Väčšina štátneho bytového fondu prešla pod správu mestských a obecných úradov a byty boli následne privatizované. Pristúpilo sa rovnako k deregulácii nájomného.⁵⁶

⁵⁴ PELIKÁNOVÁ, H. Bydlení – sociální jistota a materiální potřeba. Bytová politika a narativní reflexe bytové situace v Československu před a po roce 1989. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 193.

⁵⁵ Štatistická ročenka uvádza pre rok 1980 celkom 48 215 dokončených bytov, zatiaľ čo v roku 1995 to bolo už len 6 157 bytov.

Zdroj: Štatistický úrad SR. *Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1996* [online]. 16.6.2010 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=15933www.statistics.sk>

⁵⁶ PELIKÁNOVÁ, H. Bydlení – sociální jistota a materiální potřeba. Bytová politika a narativní reflexe bytové situace v Československu před a po roce 1989. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 191.

V mojich rozhovoroch sa narátori tejto téme príliš nevenuujú. Deti niektorých z nich ešte dostali pridelený byt v 80-tych rokoch, tí neskôr narodení však už boli závislí od pomoci rodičov alebo od pôžičky. Na to spomína najstaršia narátorka: „*Tak tá druhá sa tiež vydala, kúpili si domček. Kúpili si domček, trebalo splácať, nemali kde bývať, lebo byt predali, doložili si a kúpili si domček. No a teraz trebalo prerábať ten dom, nemali kde bývať. Tak ja som mala štvorizbový byt, tak som ich pritúlila k sebe. Tak si môžeš myslieť – my štyria, bo dvoch chlapcov som mala, ja a ocko, no dedko, ja a oni štyria. Osem ľudí.*“ S fenoménom viacgeneračného bývania sa tak paradoxne stretávame skôr po roku 1989. U narátorov je pritom evidentné, že práve otázku bývania považujú za jednu z hlavných sociálnych istôt, ktoré im socialistický režim poskytoval: „*Toto mi vadí, toto sú istoty, čo by človek mal mať. A furt vravím, že by som mladá teraz nechcela byť. Nie, pretože som vedela, že keď som sa zasnúbila, som dostala byt, išla som bývať. Som si našetrila, mohla som si kúpiť auto, mohla som si postaviť dom, i keď pomaličky. Ale teraz je to ťažké. Kto má dobrú prácu, má veľa peňazí, iste až veľa. Len neviem, prečo tak prerozdeľujú, že jedni sú miliardári a druhí naozaj ťažko žijú.*“ (narátorka M.Ž.) Dnes je financovanie bývania v drvivej väčšine vecou hypotekárneho systému a v dôsledku rapidného rastu cien nehnuteľností a pozemkov sa vlastné bývanie stáva pre mladé rodiny s nízkymi i priemernými príjmami čoraz menej dosiahnuteľnou metou.

Na základe týchto výpovedí tak možno usudzovať, že bytová situácia v meste Krompachy v 70-tych a 80-tych rokoch 20. storočia bola pomerne uspokojivá a narátori sa v tomto období nestretli s nedostatkom bytov tak, ako to popisujú výskumníci v oblasti českých krajín alebo s ich finančnou nedostupnosťou tak, ako to poznáme dnes. S týmto zistením sa však nevyučuje fakt, že pridelovanie bytov podliehalo jednak istým mechanizmom sociálnej kontroly, tak aj mechanizmom na udržanie pracovníkov, a to obzvlášť vo vybraných profesiách.

Platové ohodnotenie a životná úroveň

Milan Otáhal vo svojej publikácii *Opozice, moc a společnost* popisuje, ako sa po roku 1972 štát zameral na normalizáciu života spoločnosti a budovanie tzv. konzumného socializmu. So svojim obyvateľstvom uzavrel nepísanú spoločenskú zmluvu, ktorá mala ľuďom zabezpečiť relatívny blahobyť, materiálne zabezpečenie a sociálne istoty výmenou za ich rezignáciu v oblasti politického života a poslušnosť.⁵⁷ Aj výpovede mojich narátorov s tým, hlavne po stránke materiálnych istôt, korešpondujú. V niektorých

⁵⁷ OTÁHAL, M. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha: Maxdorf, 1994.

prípadoch skromne, v iných o niečo bohatšie, ale z dvoch príjmov v domácnosti, čo bola v mojej výskumnej vzorke ekonomická nevyhnutnosť, sa slušne vyžiť určite dalo: „Dalo sa aj dom postaviť, aj auto kúpiť, aj ísť na dovolenku, aj deti zabezpečiť... Tak to dalo sa skutočne. Nebolo to nič moc, nedalo sa vyskakovať, ale žiť slušne sa dalo.“ (narátor J.Ž.)

„Áno, spokojnosť, ja sa nemôžem na nič sťažovať. Dalo sa. Kto chcel, neprepil, neprefajčil, a neviem čo, tak každý mal. (...) A jak sa žilo, tak to záležalo na žene, na rodine a neviem čo všetko. Ja nemôžem povedať, žeby bol problém.“ (narátorka M.Ž.) Aj napriek tejto vzácnej zhode sa v tejto kapitole pristavíme pri niekoľkých momentoch, v ktorých výpovede narátorov korešpondujú s odbornou literatúrou.

V otázke platov sú evidentné rozdiely v závislosti od pohlavia, vzdelania, vykonávanej profesie, odvetvia a hlavne pracovných podmienok. Touto tematikou sa zaoberá Lenka Kalinová, ktorá napr. uvádza, že v roku 1970 dosahovali ženy v priemere 67% mzdy mužov.⁵⁸ Na pomerne slabý plat si sťažovala najstaršia narátorka, ktorá pracovala v službách, ako predavačka v poštovom novinovom stánku. Okrem nízkeho platu poukazuje rovnako aj na nízku prestíž tohto povolania. Zároveň ale dodáva, že práca jej vyhovovala hlavne z časových dôvodov: „No a ohodnotení neboli sme veľmi dobre, lebo to, čo ja znam, každý sa pozeral, že to je práca taká jak pre invalidov, že tam sa viac sedí, jak stojí. No ale ja som si zvykla, no tak člověk privykne na všetko no. Vždy bolo lepšie, jak ísť dakde do fabriky ku stroju od štyroch deťoch.“ (narátorka A.K.) V robotníckych profesiách ovplyvňovali výšku mzdy hlavne pracovné podmienky. K najlepšie plateným povolaniam tak patrili povolania fyzicky najnáročnejšie, čiže banícke. Za nimi nasledovali hutníci, robotníci v strojárstve, elektrotechnike a nakoniec v spotrebnom priemysle.⁵⁹ Na lepšie mzdové ohodnotenie baníkov spomína hlavne narátor, ktorý pracoval v bani ako THP: „Predtým sa hovorilo, to bolo takzvané Gottwaldovo heslo alebo Zápotockého, „Kto je baník, kto je viac?“. Takže baník to bolo skutočne, to mali privilégia, dostávali zdarma, chodili na prehliadky zdravotné a keď mal nejakú chorobu, ho vyslali na dva týždne liečenia alebo preliečenie by som povedal. To zdarma mal. Oni mali aj o týždeň viac dovolenky. (...) Oni boli oddelení, to boli takzvané banícke profesie, že skôr išli do dôchodku, aj všetko a hovorím aj platovo. Oni vždycky boli vyššou triedou odmenení, ako tí ostatní.“ (narátor M.U.) Rovnako aj narátorka, ktorá pracovala v strojárenskej výrobe spomína na fakt, že ťažšia práca so sebou niesla aj vyšší plat: „No vieš čo, jak by som povedala, no jak to išlo časom, tá doba, tak aj tie platy sa zvyšovali. A na 26tke bola ťažká robota, ale dobre som zarobila.“ (narátorka M.U.)

⁵⁸ KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 54.

⁵⁹ KALINOVÁ, L. a A. KALINOVÁ. *Politika zaměstnanosti, vzdělání a mzdová politika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990, s.55.

V kvalifikačne náročnejších odvetviach sa už výška mzdy odvíjala aj od kvalifikácie a dosiahnutého vzdelania. Rozdiely v mzdách tu ale neboli až také veľké, ako by sa predpokladalo.⁶⁰ Kvalifikačná pripravenosť pracovníkov a kvalifikačná náročnosť odvetví a činností sa tak neprejavovala výraznejším mzdovým ohodnotením. Zaujímavý je určite aj výsledok jednorazového štatistického šetrenia z r. 1984, podľa ktorého bola priemerná mzda pracovníka so základným vzdelaním 2 428 Kčs, s vyučením 3 006 Kčs, so stredným vzdelaním 2 901 Kčs a s vysokoškolským vzdelaním 3 789 Kčs (mzdová relácia v rovnakom poradí 100, 124, 119 a 156).⁶¹ Vedúce pozície, resp. pozície obsadené vysokoškolsky vzdelanými ľuďmi preto nezaručovali vysoko nadpriemerné ohodnotenie. Na to spomína hlavne jeden manželský pár, kybernetik a lekárka: *„Zo začiatku sa mi zdalo, lebo nastupovali sme za dajakých 1 200 korún, takže tie začiatky boli problematické ako všade. No ja som nikdy nemal také nejaké zvýšené nároky na finančné prostriedky. ...takže ja som vychádzal finančne celkom slušne, ale nie nejak – proste nežil v luxuse, ale myslím, že tie prostriedky, ktoré sme mali, tak sme užili pre našu radosť viac-menej. Ale niekedy mal človek pocit, že by snád' mohol dostať viac, ale v celku by som povedal, že najmä v tom závere som bol už celkom slušne ohodnotený.“* (narátor J.H.) K jeho výpovedi sa pridáva aj manželka lekárka, ktorá okrem nie práve najlepšieho platu poukazuje aj na bežnú prax brania úplatkov v zdravotníctve, čo prakticky prispievalo, resp. malo prispievať do rodinného rozpočtu lekárov. Pokiaľ sa ale človek z akýchkoľvek dôvodov rozhodol tieto úplatky neprijímať, jeho finančná situácia nebola nijak nadštandardná: *„Za takých okolností, keby ste žili len z toho platu, tak ste boli na tom omnoho mizernejšie ako robotnícka trieda.“* *„Robotníci, tuto majstri po okolí si stavali domy a my sme s manželom ani na auto nenašetrili poriadne.“* (narátorka D.H.) Ak sa k tomuto tvrdeniu priráta aj výpoveď druhej narátorky zamestnanej v zdravotníctve, ktorá si rovnako postťažovala na nízky plat obzvlášť pri nástupe do zamestnania, môžeme usudzovať, že v našej výskumnej vzorke aj oblasť zdravotníctva platovo zaostávala za robotníckymi profesiami.

Socialistické zriadenie neposkytovalo mnoho možnosti na vyčnievanie z radu a to takmer vo všetkých oblastiach života, nevynímajúc oblasť miezd. Väčšina obyvateľstva si udržovala pomerne vyrovnanú priemernú životnú úroveň. Výrazné ekonomické rozdiely medzi jednotlivými skupinami obyvateľstva, tak ako ich poznáme dnes, sa v období

⁶⁰ Kalinová uvádza, že zatiaľ čo u robotníkov dosahovalo mzdové rozpätie 100–178, u pracovníkov s vysokoškolským vzdelaním to bolo len 100-130. Odôvodňuje to chýbajúcimi kritériami pre ocenenie tvorivých schopností pracovníkov.

Zdroj: KALINOVÁ, L. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 54.

⁶¹ KALINOVÁ, L. a A. KALINOVÁ. *Politika zaměstnanosti, vzdělání a mzdová politika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990, s. 53.

normalizácie nevyskytovali. Zaujímavý a nesmierne trefný je pritom výrok jednej narátorky v súvislosti s finančnou situáciou a dostupnosťou tovaru: „*Takže čo je lepšie? Mať menej toho v obchode a mať za čo to kúpiť, jak mať obchody plné a máš prázdnu peňaženku?*“ (narátorka M.U.)

Týmto výrokom sa dostávame k prelomovému roku 1989. Aj napriek tomu, že jednotliví narátori neuvádzajú výraznú zmenu životného štandardu po páde socialistického režimu, negatívne hodnotia hlavne presadzovanie materiálnej stránky vecí a prehĺbovanie rozdielov v životnej úrovni obyvateľstva. Takmer v každom rozhovore sa tak objavili výroky typu: „*Ved' mám len jeden žalúdok a spím na jednej posteli.*“ Pre porovnanie uvediem rovnaké štatistické údaje, aké som uvádzala aj v prípade platových rozdielov v období normalizácie, t.j. nerovnosť platov podľa pohlavia a podľa dosiahnutého vzdelania. V roku 2006 dosahovali mzdy žien v priemere 73% mzdy mužov, v roku 2010 dokonca 75%.⁶² V roku 2011 bola priemerná mzda zamestnanca so základným vzdelaním 536 Eur, s učňovským vzdelaním 647 Eur, so stredným vzdelaním 805 Eur a s vysokoškolským vzdelaním II. stupňa 1 278 Eur (mzdová relácia v rovnakom poradí 100, 121, 150 a 238).⁶³

Vládnuca robotnícka trieda. Práva zamestnancov

„*Československá socialistická republika je socialistický štát založený na pevnom zväzku robotníkov, roľníkov a inteligencie, na ktorého čele je robotnícka trieda.*“⁶⁴

Podľa Marxovej teórie spoločenských tried v kapitalistickej spoločnosti stoja proti sebe dve antagonistické spoločenské triedy – buržoázia a proletariát, čo je prakticky synonymom pojmu robotnícka trieda. Tieto dve triedy zvädzajú triedny boj formou sociálnej revolúcie, ktorej výsledkom je v kapitalistickej spoločnosti víťazstvo buržoázie. Historický vývoj podľa Marxa mal ale smerovať práve k víťazstvu proletariátu, čím mala byť nastolená beztriedna spoločnosť. Práve robotnícka trieda tak mala zvrhnúť kapitalizmus a následný beztriedny stav mal byť vyvrcholením dejín.

⁶² Štatistický úrad SR. *Priemerná hrubá mesačná mzda - podiel ženy / muži* [online]. 2.12.2011 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/files/KrajskeSpravy/KE/gender2011/2-trh-prace-46-53.pdf>

⁶³ Štatistický úrad SR: RegDat – databáza regionálnej štatistiky. *Priemerná hrubá mesačná mzda (EUR) podľa územie, vzdelanie a rok* [online]. 28.6.2012 [cit. 2012-07-18]. Dostupné z: <http://px-web.statistics.sk/PXWebSlovak/>

⁶⁴ Predpis č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. júla 1960 – *Ústava Československej socialistickej republiky*, čl. 1. Dostupný z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

Aj toto bola jedna z hlavných myšlienok, na ktorých stála ideológia socialistického Československa, a vôbec celého východného socialistického bloku. Akurát s tým rozdielom, že akýmsi predstupňom komunizmu či jeho prvou fázou malo byť práve socialistické zriadenie, kde boli triedne rozdiely nie zrušené ale eliminované. A ako je zrejme aj z úvodnej citácie, práve robotnícka trieda bola socialistickou ideológiou predstavovaná ako tá vládnuca. Zaujímavé sú pritom aj odpovede narátorov na otázku, čo si o tejto téze myslia. Väčšina z nich je presvedčená o tom, že idea vládnucej robotníckej triedy bola iba prázdnu frázou, ktorou sa štát oháňal, no v praxi sa míňala účinku: „*Ale robotnícka trieda to boli také otrepané frázy. Nie, skutočne ja som ako člen strany tomu neveril, pretože to na straníckej schôdzi, tak to hej, dvihli sa ruky a bolo odhlasované. Pritom daktorí driemali, ani nevedeli, o čo sa jedná.*“ (narátor J.Ž.) Pridáva sa aj druhý narátor: „*Pozor, to len bola, by som povedal, taká fáma, že robotnícka trieda vládne. Preto robotnícka trieda sa hovorilo, že komunisti to boli väčšinou robotníci.*“ (narátor M.U.) Zaujímavý je ale názor jedného narátora, ktorý pracoval na vedúcej pozícii a obzvlášť vo vzťahu k podriadeným udáva mnohé problémy vyplývajúce práve z tejto idey vládnucej robotníckej triedy: „*No tak ona aj relatívne vládnuca bola. Lebo v podstate ten vplyv alebo ovplyvniť činnosť robotníkov bol veľký problém. Tá autorita majstra, vedúceho, bola určitým spôsobom podkopávaná s tým, že oni sú ako vedúca robotnícka trieda, oni sú v komunistickej strane. Siahnuť na niektoré ich, niektorú ich prácu nekvalitnú alebo proste na ich činnosť bolo fakt niekedy dosť problematické, lebo sa práve oháňali tým, že sú vedúca trieda, že oni sú členovia strany. Niektoré veci sa proste pretláčali nie cez organizačnú štruktúru podniku, ale cez stranu.*“ (narátor J.H.)

S súvislosti s myšlienkou o vedúcej robotníckej triede sa ale narátori rozrozprávali k podobnému problému o právach zamestnancov ako takých. Tu sa zhodujú na tom, že v dobe socialistického zriadenia boli práva robotníkov a obecné pracujúcich neporovnateľne väčšie, než je tomu dnes: „*Mal väčšie práva. Mohol si povedať otvorene, čo chcel. Keď aj na predsedu strany povedal niečo, ale za to nemohol byť vyhodенý z roboty. Takže mohol si otvorene povedať. V dnešnej dobe bože chráň, žeby niekto otvoril ústa na toho majiteľa alebo toho súkromníka, alebo čo ja znam toho menežmenta, tak nájdú sa vždycky dôvody, že je prepustený... z nadbytočných dôvodov.*“ (narátor A.K.) Väčšiu váhu práv pracujúcich uznáva aj ďalší narátor, zároveň ale dodáva, že z toho plynuli aj rôzne negatíva v podobe prezamestnanosti a nekvality: „*No určite mali väčšie práva jak dnes, to v každom prípade. Mali odborové hnutie, stranické oné, takže mali určite. Ale myslím, že ti e práva boli až neadekvátne tomu, čo robili, takže určite mali väčšie práva. Dnes je situácia iná, tam nebolo možné napríklad vyhodit' cigána z práce, na to si potreboval súhlas až z okresného výboru strany alebo niektorých pracovníkov. Boli nedotknuteľní. Takže tá ochrana tých oných, siahnuť nejak na mzdy to bol veľký problém alebo normy spresniť, upraviť. Určite mali väčšiu ochranu“ na inom mieste: „*To, že proste bola prezamestnanosť, proste niekedy sa nedalo s tými lajdákami pohnúť, pretože za nimi stála strana, takže nebolo to vôbec jednoduché ani dobré. A veľmi ťažko sa zvyšovala nejaká produkcia práce alebo**

odstraňovala nejaká nekvalita. Všetko sa to skrývalo za to riadenie strany a mnoho lajdákov proste takto prežívalo len preto, že malo knižku, chodilo na schôdze, rozprávalo bludy, no ale boli určitým spôsobom nedotknuteľní, lebo boli kádre v strane. Takže v tom bol problém.“ (narátor J.H.)

Práca po roku 1989

„No tak prišla tá nežná revolúcia, bola, stalo sa to, hej. Môj názor je stále taký, že normálny človek, robotný pracujúci človek, ktorý pracoval poctivo, nestratil nič. Respektíve stratil jedno, že v dnešnej dobe prišiel o robotu, o prácu.“ (narátor A.K.)

Udalosti roku 1989 nepochybne znamenali podstatný zlom a zmenu v živote obyvateľov Československa, rovnako tak aj v živote obyvateľov skúmaného mestečka Krompachy. Tieto udalosti so sebou niesli zmenu politických, spoločenských, hospodárskych i kultúrnych pomerov. Ako však na tieto udalosti spomínajú jednotliví narátori? Obzvlášť mužskí narátori venovali časť svojho rozprávania popisu udalostí, resp. situácie, ktorá nastala tesne po novembrových udalostiach v miestnych podnikoch. Pri tejto problematike sa preto chvíľu pristavíme. Najväčšími poskytovateľmi pracovných príležitostí a miestnymi ťahúňmi boli tri podniky: SEZ Krompachy, Kovohuty Krompachy a Železorzudné bane v neďalekej obci Slovinky. Všetky tri podniky prešli po r. 1989 rozsiahlou privatizáciou. Tieto udalosti reflektujú všetci 4 narátori vyslovene negatívne, a to bez ohľadu na ich „triedny“ status, pracovné zaradenie či (ne)sympatie voči socialistickému režimu. Najstarší narátor spomína na to, aká situácia nastala koncom r. 1989 v podniku Kovohuty Krompachy: *„Vtedy sme mávali zasadnutia závodného výboru s vedením podniku, čo sme do určitej doby mali dobré vzťahy. Až potom keď nastala tá nežná revolúcia, potom sa to troška pošramotilo, lebo nastúpili tam kadeháci no a začalo, začalo sa to tam kradnúť. To znamená, že podnik, jak by som povedal, odstavili riaditeľa, ktorý bol na služobnej ceste. Keď sa vrátil, tak už mal kanceláriu obsadenú. No a robili sa tam všelijaké rozšamby.“ (narátor A.K.)* To, aké „rozšamby“ mal tento narátor na mysli, možno priblíži výpoveď ďalšieho narátora, ktorý v podniku pôsobil ako vedúci oddelenia civilnej obrany. Ten v súvislosti s transformáciou podniku na akciovú spoločnosť poukazuje na množstvo ďalších negatívnych momentov, a to hlavne na vyslovovanie dôvery vedúcemu jeho podriadenými: *„Proste sa stalo a samozrejme nakoniec, po tom 89. roku vznikali tie VPN-ky a tak. A toto bolo, že tam sa mohli vaši podriadení vyjadriť o vás, či vás chcú na tej funkcii alebo nie. No to je nonsens, aby niekto, koho vy máte viesť, mal rozhodovať o tom, či bude viesť, alebo nie. No našťastie mi tí moji, ako to vyslovenie dôvery, vyslovovali vám dôveru. Komu nevyslovili, normálne odvolali z funkcie.“ (narátor J.Ž.)* a rovnako na nedostatočnú legislatívnu pripravenosť transformácie, čo umožňovalo tunelovanie podniku a obohacovanie sa: *„Tak vravím, tam vtedy došlo k zmenám, tam boli posuny vo vedení... ale ešte furt sa tá výroba držala. A potom sme sa dostali do*

takej ťažkej situácie, kedy už podnik išiel do konkurzu. A ďalšia takáto vec, prišla správkyňa konkurznej podstaty, ktorá nemala ani len auto. Firma si zobrala ako z firmy auto od nás, ktoré používali na cesty do Spišskej a čo ja viem čo. Keď skončila so správcovaním, keď bolo ukončenie tej konkurznej podstaty, tak ona mala jeden strieborný Mercedes normálne auto a druhý strieborný Mercedes tereňák. Asi o čom to je, jak sa dá zarobiť za krátku dobu strašne veľa peňazí v súlade so zákonom. Lebo taký je zákon, zákon jej to umožňuje.“ (narátor J.Ž.)

Podobnú situáciu umocnenú ešte zhoršenými medziľudskými vzťahmi popisuje aj ďalší narátor, ktorý pracoval vo vedúcej funkcii v podniku SEZ. Ako jediný neustraník sa vo svojom rozprávaní netajil odporom voči socialistickému zriadeniu, ani to mu však nedovoľovalo súhlasiť s nastupujúcim trendom: *„A v tých podnikoch to začalo takými kvázi revolučnými udalosťami, že tí poniektorí pracovníci začali robiť štrajky, vystupovať otvorene, otvorenejšie rozprávať. Ale niektoré tie prejavy neboli také, celkom také objektívne a nie všetky smerovali k politickej voľnosti, lebo niektoré smerovali aj k takým, dochádzalo aj k takým osobným útokom a niektorým veciam, s ktorými nemôž súhlasiť. Nebolo to absolútne nejaké čisté, jak sa to dakedy prezentuje. Dochádzalo skutočne k takému určitému vybavovaniu svojich osobných vecí niekedy. Takže tie udalosti, aspoň teda v týchto našich podmienkach, neboli až také ideálne, jak sa niekedy prezentuje - nejaký ozdravovací proces, nemám ten pocit.“ (narátor J.H.)* Rovnako aj bane v obci Slovinky prešli po r. 1989 rozsiahlymi zmenami. Ich následkom bola v roku 1993 po vyše 600 rokoch ťažba medenej rudy v bani zastavená. Na udalosti, ktoré tomu predchádzali spomína narátor, ktorý v tom čase pôsobil ako hlavný skladník: *„A u nás to práve na bani bolo dosť také ostré, že ľuďom sľubovali, môž povedať všetko. Dostali tých 1500 korún, vieš, keď pôjde do, mal odrobený určitý počet hodín v bani, skôr mohli ísť do dôchodku, v päťdesiatke. Lebo bane chceli zatvoriť. (...) Hej po prevrate ich chceli zatvoriť, posľubovali im, že môžu skôr odísť do dôchodku, keď ukončia. Mali 10 mesačné odstupné baníci. Ostatní mali len 6, oni 10. A vieš v bani, na vtedajšiu dobu, banícky plat bol, riaditelia podnikov v SEZ-e alebo tak nemali ten plat, čo mali baníci v podzemí. No a keď dostal 10 mesačné odstupné, tak to boli krásne palety. Ale musel si odísť. No a tým pádom polovička, aj viac ako polovička baníkov aj odišla.“ (narátor M.U.)* Takýmto spôsobom sa miestne podniky vydali na cestu privatizácie a transformácie. Stopercentná zamestnanosť prestala byť reálom i ideálom. Podniky začali postupne prepúšťať a to bola situácia, na ktorú miestni obyvatelia v žiadnom prípade neboli zvyknutí. Dvaja s oslovených narátorov tak vo svojich výpovediach spomínajú aj na skúsenosť s úradom práce.

Ďalším veľmi silným momentom, ktorý sa vo výpovediach narátorov v súvislosti s obdobím transformácie objavuje, je poukaz na zmenu hodnôt, a to predovšetkým na stúpajúci význam peňazí a matérie ako takej. Politický diktát bol nahradený diktátom ekonomickým, a práve ten niektorí narátori považujú za horší a omnoho viac skľučujúci. Pomerne detailný popis svojho názoru na tieto udalosti nám poskytuje narátor J.H.: *„Nastúpili väčšie problémy s časom, samozrejme nastúpili niektoré iné problémy, stresy, tlaky. Proste*

angažovanosť, ktorá bola vyžadovaná, že sa začali prehodnocovať hodnoty a nie tým najsprávnejším smerom. Čiže začali, začal byť mamon dominantný, čo myslím, že tá revolúcia nemala priniesť. No a to už bola oblasť, ktorá mi tak isto nevyhovovala, čiže určitým spôsobom som z toho kolobehu vycúval, lebo si nemyslím, že tá revolúcia mala priniesť to, čo priniesla. Začali sa vlastne tie hodnoty, ktoré boli hlásané strácať a čoraz viac sa presadzuje materiálna stránka. A to myslím, že to není správne, lebo materiálna stránka ešte nikdy nikomu nedoniesla pokoj, vyrovnanosť, ani vôbec dajaký úspech (...) Nedokázal som sa zapojiť do tých privatizačných oných, hoci pravdu povediac boli na to možnosti, ale asi nemám na to určitú náтуру.“ (narátor J.H.)

Podobné názory na danú problematiku možno bádať aj vo výpovediach žien narátoriek. Ako už bolo spomenuté, ženy rozprávajú svoj životný príbeh so zreteľom k rodine, čo sa dalo vysledovať aj v prípade otázky práce v období transformácie a dnes. Túto tému narátorky vykresľovali z pohľadu životného štandardu rodiny, ktorý sa v prípade straty zamestnania mohol rapídne zhoršiť. Jasne to vystihuje výpoveď najstaršej narátorky: *„Dneska sa horšie žije. Pretože každý sa bojí o robotu, je kríza. Proste každý sa bojí a áno, každý sa bojí, žeby neprišiel o prácu a žeby mohol vyžiť s tú rodinu, lebo keď raz nemáš robotu, nemáš z čoho vyžiť, to darmo.“* (narátorka A.K.) Na ďalšom mieste zase poukazuje na zvyšujúce sa rozdiely v životnej úrovni obyvateľov a hodnotí to vyslovene negatívne: *„Mne to vadí proste! Prečo by malo byť, že jeden veľa má, druhý nemá? Šak je jedna republika, jedna zemeguľa, malo by to byť vyrovnané, nie? A nie jeden má hojno, druhý, nechcem škaredo povedať. No tak to není spravodlivé, to není! A jeden druhého vykorisťujú a vrecká si napchávajú a druhý čaká na výplatu dva, tri mesiace, nemá z čoho žiť. Tak to je nespravodlivosť! To je normálny kapitalizmus a je to nespravodlivé!“* (narátorka A.K.)

Rok 1989 a nežná revolúcia so sebou priniesla uvoľnenie obrovského množstva kapitálu a jeho postupné prerozdelenie. To, akým spôsobom sa toto prerozdelenie udialo, nie je predmetom tejto práce, preto nechám na samotnom čitateľovi, aby si na daný problém vytvoril vlastný názor. V každom prípade ale priebeh tejto transformácie v miestnych podmienkach ovplyvnil utváranie názoru vybraných narátorov na nastupujúce kapitalistické zriadenie a jeho postupný prerod v demokratickú spoločnosť. Preto ich vyjadrenia a spomienky na toto obdobie z podstatnej časti smerujú najmä k týmto konkrétnym udalostiam, čo mení ich optiku nazerania na dané obdobie a v istom zmysle to pre niektorých z nich aj doslova delegitimizuje kapitalistický režim vôbec. *„Im ani veľmi nezáležalo na slobode. Oni sa potrebovali dostať ku majetkom.“* (narátor J.Ž.) Obyvatelia mesta reprezentovaní mojou vzorkou narátorov, či už na vlastnej koži alebo v širšom okruhu svojich príbuzných a známych, sa po prvýkrát stretli so situáciou nedostatku práce, či jej straty. Hospodárstvo socialistického Československa preferovalo investície do výrobnjej sféry, predovšetkým tak do oblasti ťažkého priemyslu, čo bolo dominantou aj mesta

Krompachy. Naproti tomu nastupujúci kapitalistický režim upustil od tejto zastaralej odvetvovej štruktúry a snažil sa okrem iného podporiť aj nedocenený terciálny sektor. Veľké miestne podniky tak zužovali rady svojich zamestnancov a mesto prestalo ponúkať také množstvo pracovných príležitostí, na aké boli obyvatelia zvyknutí: „Dneska s pracou tu je nedostatok. Zobereme fabriku, dakedy sme mali vo fabrike 1700, 1800 ľudí. Dneska robí vo fabrike dajakých 200, 270 ľudí.“ (narátor J.H.) Tento fakt natrvalo ovplyvnil charakter, sociálnu i demografickú skladbu mesta. Osobne považujem za jeden z najväčších problémov vedľa vysokej nezamestnanosti a často i nezamestnatelnosti ľudí v strednom veku hlavne vysťahovalectvo mladých ľudí, ktorí sú kvôli nedostatku vhodných pracovných príležitostí nútení opustiť nielen samotné mesto, ale nie zriedka aj región Spiša či východného Slovenska vôbec. Nedostatok práce je tak jedným z hlavných dôvodov pretrvávajúcej a narastajúcej frustrácie miestneho obyvateľstva: „A tí ľudia sú chudobní, ale nie vlastným pričinením, že by nechceli robiť.“ (narátor J.Ž.)

OSOBNÉ SLOBODY

Základné ľudské práva a slobody sú univerzálne práva prislúchajúce každému človeku od narodenia, bez ohľadu na také atribúty, akými sú etnický pôvod, národnosť, pohlavie, vierovyznanie a ďalšie. Tieto práva a slobody sú však dnes natoľko sprofanované, že sa rovnako ako „sociálne istoty“ aj ony stali nástrojom politickej moci. Aj napriek tomu, že každé spoločenské zriadenie a každý suverénny štát si ich vysvetľuje po svojom, ako k takým sa k nim však hlásia. Čo však tieto práva v skutočnosti obnášajú a znamenajú a ako sa ich podoba menila behom uplynulých 40 rokov? Nasledujúca analýza ponúka názory ôsmich narátorov na ľudské práva a slobody tak, ako ich zažívali kedysi a ako ich zažívajú dnes. Ako uvidíme, medzi základné slobody, ktoré im rok 1989 priniesol, radili predovšetkým slobodu prejavu, pohybu a vierovyznania. Zároveň sa však núka vážna otázka, či im tieto slobody nahradili stratu sociálnych istôt.

„SLOBODA ROZDELUJE.“

Sloboda patrí medzi jednu zo základných spoločenských hodnôt a existuje pre ňu celý rad rôznych výkladov, definícií a názorov. Aj napriek tomu, že sloboda je dnes predmetom vášnivých diskusií a úvah, rovnako ako aj predmetom boja a snaženia miliónov ľudí, ťažko by sme hľadali pojem, ktorého podstata je menej jednoznačná. Za zamyslenie určite stojí spôsob, akým slobodu popisuje Bauman: „*Sloboda sa zrodila ako privilegium a tým aj zostala. Sloboda rozdeľuje.*“⁶⁵ Nás však bude zaujímať hlavne to, ako slobodu chápal socialistický štát a ako sa jej chápanie a dodržiavanie v praxi zmenilo po roku 1989. Väčšina názorov sa zhoduje v tom, že sloboda človeka vyrastá z troch vrstiev práv, občianskych, politických a sociálnych. O sociálnych právach a o tom, že socialistický štát si zakladal na tom, aby tieto práva garantoval skutočne nadštandardne, sme pojednali v prvej časti analýzy. Teraz prichádzajú na rad práva občianske a politické, ktoré mali, bohužiaľ, úplne iný rozmer. Tieto práva boli chápané a v praxi uplatňované triedne, tzn.

⁶⁵ „*Ak má byť slobodný jeden človek, musia byť na to najmenej dvaja. Sloboda znamená sociálny vzťah a asymetriu v spoločenských podmienkach, z jej podstaty vyplývajú sociálne nerovnosti – predpokladá a implikuje rozdelenie spoločnosti. Niektorí ľudia môžu byť slobodní len natoľko, ako rozsiahla je závislosť, ktorej chcú uniknúť.*“

Zdroj: BAUMAN, Z. Svoboda. Edice Historické myšlení. Praha: Argo, 2003, s. 18. Citované v: PROFANTOVÁ, Z. (ed.). *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 130-131.

v zmysle ideológie marxizmu-leninizmu a v zmysle budovania socialistickej spoločnosti. Tak bola ostatne chápaná aj sloboda vôbec: „*Slobodu chápeme ako osvojenie si ideológie marxizmu-leninizmu a uvedomelé podrobenie sa demokratickému centralizmu, záujmom strany, ktorá predstavuje robotnícku triedu.*“⁶⁶ V súlade s touto ideológiou boli občianske práva, t.j. predovšetkým sloboda prejavu, pohybu, vierovyznania, podnikania a myslenia redukované na minimálnu, potrebnú mieru. Rovnako aj základné politické právo, a síce právo slobodne voliť a byť volený, bolo občanom socialistického Československa ponúkané v značne zdeformovanej forme voľby jedinej novej strany, a to komunistickej.

Pocit (ne)slobody

Ako vnímali svoje práva a slobody v socialistickom Československu naši narátori sa dozvedáme z ich výpovedí. Tie sú skutočne rôznorodé. Zatiaľ čo jedni okliešťovanie ich osobných slobôd v rozhovoroch priamo netematizujú a my sa preto musíme do ich výpovedí ponárať o to hlbšie a vyzrážať ich na základe ich spomienok z každodenného života, iní otvorene priznávajú, že život v období normalizácie pre nich znamenal isté obmedzovanie osobnej slobody. Na vtedajšiu spoločnosť reprezentovanú komunistickou stranou sa často dívali ako na spoločnosť, ktorá núti a kontroluje. Jednou z konkrétnych demonštrácií tejto kontroly, donútenia a nepochybne aj moci, ktorou strana disponovala, boli okrem iného aj rôzne štátne sviatky a oslavy: „*Samozrejme, nenávidela som zhromaždenia, nenávidela som prvé máje, teda prvomájové pochody, hneď po prvej zákrute som ušla. Potom na všetkých blbých školeniach som driemala alebo som si čítala knižku.(...) Neznášala som, keď som bola k niečomu nútená a keď som mohla, tak som to švindľovala a sa z toho vykrútila alebo som to nádherne odflákala.*“ (narátorka D.H.) Ďalší narátor, jediný nečlen KSČ v mojej vzorke, v tejto súvislosti poukazuje na pocit psychickej stiesnenosti, ktorý z daného stavu pramenil: „*Tak by som povedal, že tak trochu určitým spôsobom psychicky stiesnene by som to nazval, že človek cítil takú neustálu kontrolu, tlak, proste neustále otravovanie s tými organizačnými... že každý sa snažil zorganizovať ho, zaviesť ho niekde, kontrolovať. To bolo také nepríjemné, to bolo nepríjemné.*“ (narátor J.H) Ďalšia narátorka sa nám post'azovala na obmedzovanie osobnej slobody s trochu iného súdku. Vo svojej výpovedi spomína, ako sa v práci nesmeli líčiť: „*Vtedy sa nesmeli maľovať, Janka. Sme raz prišli na rehabilitáciu a všetky sme sa vymaľovali kočky, Edita a tak. Prišli sme na obed a prišla hlavná: „Poutierajte sa!“ Dnes ste zmaľované ako plagáty. A ja som apelovala: „Veď pacientovi sa určite*

⁶⁶ MARKO, M. Straníkosť socialistickej žurnalistiky. Praha: Novinář, 1980, s. 10. Citované v: PROFANTOVÁ, Z. (ed.). *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 136.

páči sestra, ktorá je upravená, namaľovaná.“ Lebo to vtedy neexistovalo. Bolo to trochu zasahovanie... Ja som bola vtedy tak nahnevaná, že som mala jedného priateľa v Bratislave, on bol vtedy redaktor, som mu volala, či sa to dá napadnúť, že to nie je možné, že to je zasahovanie do ľudských slobôd.“ (narátorka M.Ž)

Možnosti reálneho odporu proti tomuto režimu boli pritom mizivé, obzvlášť keď uvážime i fakt, že narátori žili v malom meste, kde sa proti spoločnosti nijak výrazne vystupovať nedalo. Títo narátori preto volili stratégiu mierneho odporu v podobe neúčasti v strane, čo bolo v podstate jednou z posledných významných slobodných volieb človeka, premiešanú s postojom rezignácie na veci verejné. K tejto téme je skutočne veľavravné, ako nám jedna z narátoriek popisuje svoju stratégiu prežitia: *„Človek sa naučil kľučkovať. A okrem toho, čo by vám pomohlo, keby ste sa proti tomu postavili. Sám proti komu? Len by ste uškodili sebe a svojim rodinám. Čiže človek sa snažil nejak sa do toho nezapájať, neaktivovať sa alebo keď už vás do toho nútili, nejak vyklučkovať. A to sa dalo nejak vyklučkovať. Niekedy aj trochu s ujmou, ako môj manžel, že nedostal tú vedúcu funkciu, keď nevstúpil do strany. Ale zase nebolo to až také hrozné, žeby sa to prežiť nedalo. Čiže tak sa žilo.“ „Byť nenápadný, to bola sakramentská výhoda.(...) V tom sa dobre prežilo. Nemala som energiu bojovať a som si uvedomovala, že je to zbytočné bojovať proti svetu takému, aký je a aký sa mi nepáčil.“ (narátorka D.H.)*

Pád socialistického zriadenia a jeho prerod v spoločnosť kapitalistickú, ktorý sa u nás naštartoval novembrovými udalosťami roku 1989, znamenal pre široké vrstvy obyvateľstva rehabilitáciu občianskych a politických práv. Ich rovnosť a neodškriepiteľnosť bola zakotvená v ústave, ktorá hovorí: *„Ľudia sú slobodní a rovní v dôstojnosti i v právach. Základné práva a slobody sú neodňateľné, nescudziteľné, nepremlčateľné a nezrušiteľné.“*⁶⁷ Zrušila sa priama cenzúra, otvorili hranice, umožnilo sa súkromné podnikanie a neobmedzené osobné vlastníctvo, deklarovala sa sloboda vierovyznania. O všetkých týchto otázkach bude reč v nasledujúcich kapitolách.

Sloboda prejavu

Silným nástrojom presadzovania ideológie socialistického Československa bola propaganda. Tou sa myslí úmyselné rozširovanie skreslených informácií za účelom stotožnenia sa ľudí s ideológiou vládnucej triedy. Zatiaľ čo v 50-tych rokoch sa propaganda zameriavala na vyvolanie budovateľského nadšenia vystavať socialistickú spoločnosť, v období normalizácie sa sústredila predovšetkým na navrátenie do pôvodného stavu spreď roka 1968. V tomto duchu dohliadala na kultúrny život ideologická komisia

⁶⁷ Predpis č. 460/1992 Zb. z 1. septembra 1992 - *Ústava Slovenskej Republiky*, čl. 12. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>

ÚV KSČ. Predĺženou rukou ideológie pritom bola práve žurnalistika. Už tlačový zákon z roku 1950 zaviedol licenčné povoľovanie vydávania novín a časopisov, čím fakticky zlikvidoval všetku demokratickú tlač.⁶⁸ Od roku 1953 tak fungovala inštitúcia Štátny tlačový dozor, ktorá dozerala na dodržiavanie slobody tlače tak, ako ju chápal a definoval socialistický štát.⁶⁹ Cenzúra bola na krátku chvíľu zrušená v roku 1968, s následnou normalizáciou sa ale opäť dostala k slovu, tento krát pod hlavičkou Úradu pre tlač a informácie. Zrušená bola až v roku 1989.

Nás ale predovšetkým zaujíma to, ako na otázky ohľadom slobody tlače a slova odpovedali samotní narátori. V súvislosti s informovanosťou obyvateľstva v období normalizácie uvádzajú, že vtedajšie informácie boli veľmi skreslené alebo neboli žiadne. Zaujímavé je rozprávanie jedného narátora, ktorý v čase vstupu vojsk Varšavskej zmluvy na územie Československa v auguste 1968 bol na výmennej brigáde v Sovietskom zväze. O intervencii sa dozvedeli z rádia vo vlaku a následne im na československom konzuláte nevedeli podať relevantné informácie: *„Tak samozrejme bol to veľký problém. Mali sme z toho doslovne strach, lebo sme nevedeli, čo sa bude diať. Boli také reči, že nás tam proste nechajú a že nás pošlú naspäť. Sa rozprávali kadejaké také strašné historky, takže celú tú cestu do toho Kyjeva sme boli v obrovskom napätí. Prišli sme do Kyjeva, tam nás vyhľadali z Československého konzulátu, tam nám nevedeli povedať absolútne nič. Boli z toho takisto dezorientovaní a my sme proste nevedeli, čo s nami ďalej bude. Tak sme tri dni boli v Kyjeve bez akýchkoľvek informácií o tom, čo sa deje v Československu.“* (narátor J.H.) Narátor ďalej poukazuje na aj skreslené informácie v Sovietskom zväze: *„V Kyjeve bol v podstate klud. Tie informácie boli také, že je tu kontrarevolúcia, že sa tu strieľa, že tu je problém a vôbec totálne boli nesprávne informovaní oni, títo ľudia v bývalom Sovietskom zväze.“* a rovnako aj nedostatočnú informovanosť v Československu: *„Áno po tej brigáde sme sa už vracali z Kyjeva*

⁶⁸ PROFANTOVÁ, Z. Sloboda a pravda v novinárskej každodennosti. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.). *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 131.

⁶⁹ *„1. sloboda tlače spočíva v uvedomelej službe historickému záujmu a humanizačno-emancipačnej praxi robotníckej triedy formou budovania socialistickej spoločnosti, v uvedomovaní najširších mäs pracujúcich, v ich získavaní pre socialisticke ciele a vo vytváraní reálnych možností účasti robotníckej triedy a ostatného pracujúceho ľudu na správe a kontrole proletárskeho štátu, na riadení socialistickej spoločnosti. 2. Garantom slobody tlače je realizácia historického záujmu a triedna sila vládnuceho proletariátu na čele s jeho predvojom – marxisiticko-leninskou stranou. 3. Sloboda tlače nie je abstraktná a absolútna, ale vždy konkrétne-historická, nie je pre všetkých a pre všetko. Odníma sa buržoázii a jej spojencom práve preto, aby sa mohla zabezpečiť pracujúcej väčšine národa. Preto hodnotiacim kritériom jej miery v socializme je záujem robotníckej triedy a ostatných pracujúcich mäs na uskutočnení marxisticko-leninského ideálu socializmu, ako aj porozumenie pre pracujúcich, pre ich potreby, problémy. 4. Realnosť slobody tlače pre pracujúcich sa zabezpečuje popri formálnoprávnych zárukách predovšetkým konkrétnymi zárukami materiálnymi a mocenskopolitickými.“*

Zdroj: ŠEFCÁK, L. Lenin a sloboda tlače. In: Otázky žurnalistiky 4, 1971, s. 19. Citované v: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 136.

a sme išli domov, tak nás proste nasadili na vlak a išli sme. Samozrejme doma bol veľký problém, čakali nás, nevedeli, čo s nami je, nemali žiadne informácie.“ (narátor J.H.) Zaujímavú historiku v súvislosti s kvalitou a pravdivosťou informovanosti obyvateľstva uvádza aj ďalší narátor, ktorý v lete roku 1968 pôsobil ako letecký technik na letisku v Sliači. Keď v auguste toho roku nešťastnou náhodou havarovalo jedno ruské lietadlo, médiá to vykreslili vskutku svojším spôsobom: *„A to isté aj keď som ti spomínal 68. rok jak spadlo to lietadlo. To bolo pol deviatej a na obed v správach už Moskva hlásila, že československí kontrarevolucionári zostrelili Sovietske bojové lietadlo. A na to sa zorganizovalo, že druhý deň v Bystrici na námestí bola taká veľká kopa, možno aj dva metre vysoká, takých detských pištolí, pušiek, gumypušíek a čo ja znam čoho všetkého. A tam bola fotka, že československí kontrarevolucionári zložili zbrane. Takže propaganda, proste všetko sa snažili otočiť vo svoj prospech. Tak to sa človek zamyslel nad tou politikou, že jak to je, čo to je a tak.“* (narátor J.Ž.) Podobným spôsobom nám svoj názor na československú socialistickú tlač v područí propagandy popisuje aj ďalšia narátorka, keď nám rozpráva: *„Nezabudnem na to, jak som sa raz rozhodla, že si prečítam nejaký prejav, neviem ktorej strany. Tak to bolo tak otrasné, že som pri najväčšej sústredenosti, vôli a odhodlaní nedokázala prečítať viac ako pol strany. To väčšinou boli vtedy aj na troch, štyroch stranách.“* *„Somariny. Ale šak prosím vás, šak to bolo na smiech, to bola šou.“* (narátorka D.H.) Nie všetci narátori sa však s takouto skreslenosťou stretli, resp. si jej boli vedomí, a preto niektorí z nich poukazujú na nemožnosť porovnania informácií z rôznych dostupných zdrojov. Laicky povedané verili tomu, čo sa písalo, lebo iné nepoznali: *„Tak dozvedeli sme sa toto, čo oni chceli, aby sme sa dozvedeli... Takže mi sme nemali možnosť z kade sa dozvedieť, že dakde inde jak sa žije. Takže sme mysleli, že toto, čo nám dávali, je dobré.“* (narátorka M.Ž.) Vo svojich výpovediach ďalej poukazujú na rozdielnosť informácií z rôznych médií. O tejto skutočnosti vypovedá narátorka, ktorá dlhé roky pracovala ako predavačka v poštovom novinovom stánku a s tlačou tak prichádzala do dennodenného kontaktu: *„Skreslená. Áno skreslená. Niekedy som mala pocit, keď som porovnala noviny s televíziou, s rádiom, že si protirečia. Ináč rozprávali v televízii, ináč v rádiu, ináč noviny. Takže som si musela sama utvoriť svoj názor. Párkrát som popočúvala toto, toto a som si utvorila svoj názor. Takže tak.“* (narátorka A.K.)

Pri priamej otázke na existenciu cenzúry v socialistickom Československu všetci narátori bez sebe menšieho zaváhania odpovedajú kladne: *„No, cenzúra, bez cenzúry sa nedalo.“* (narátor J.Ž.) *„Bola, bola cenzúra, stopercentne bola cenzúra, áno.“* (narátorka A.K.) Pod pojmom cenzúra (z lat. *censura* – cenzorský úrad) sa bežne rozumie oficiálna kontrola šírenia názorov a informácií slovom, médiami alebo inými formami vyjadrovania s možnosťou ich následného obmedzenia, príp. zákazu. S cenzúrou ako takou sa vo svojom živote narátori stretávali a jej existencie si mnohí z nich behom normalizačného režimu boli vedomí: *„No tak, to bolo tak, že všetky médiá boli obsadené, to boli všetko nomenklatúrne kádre stranické a on jako*

nemohol nič iné písať, len toto, čo bolo žiaduce. Keď sa vyskytli dajaké nedostatky dakde, tak to už muselo byť tak nafúknuté, že sa z toho spravil exemplárny príklad a to sa zverejnilo v tlači. Bola snaha všetko tutlať, zakrývať. Netreba ďaleko chodiť, vid' Černobyl'. Koľko trvalo než sa to vôbec oznámilo? Oni mali snahu všetko zakrývať. Až dneska sa ľudia dozvedia, že Gottwald mal syfilis. Ale to vtedy sa to všetko tutlalo. Oni boli čistí a najčistejší. Ináč tam boli také – tu sa postavilo toto, súťaž dopadla tak, úlohy z plánu sa podarilo splniť na toľko a toľko a tento súdruh sabotoval, tak bol odvolaný a dneska čelí obvineniu z toho.“ (narátor J.Ž.) Tu je ale nutné poznamenať, že toto vedomie cenzúry pred rokom 1989 bolo umocnené, a v niektorých prípadoch možno aj spôsobené, prílivom protichodných a vtedajším tvrdeniam protirečiacich informácií po roku 1989⁷⁰: „Tazateľka: Číže existovala podľa Vás cenzúra?

Narátorka: No určite. To potom sa to všetko jak teraz čítaš a čo vychádzajú tie knihy a toto... to bolo strašné, jak nás šalili a my sme tomu verili. Už sa nad tým ani nejdem rozčuľovať, pretože dostávam tlak.“ (narátorka M.Ž.)

Bohužiaľ v mojej výskumnej vzorke sa nenachádza ani jeden narátor, ktorý by mal v sledovanom období priamu skúsenosť so žurnalistikou. Preto sa v otázkach obsadzovania redakčných rád v socialistickom Československu, ich prípadného kádrového čistenia po roku 1968 a úlohy novinára musíme zaoberať bez priamych svedectiev. Odborná literatúra a obdobné výskumy však k tejto téme uvádzajú mnohé informácie. Zaujímavé poznatky nám ponúka napr. článok Zuzany Profantovej s názvom *Sloboda a pravda v novinárskej každodennosti*. Približuje nám to, ako sa v novinárskej realite a praxi uplatňovali požiadavky straníckosti a ideologickosti: „Strana usiluje o to, aby sa všetky funkcie obsadzovali plne kvalifikovanými ľuďmi. Kvalifikáciu tvorí politická vyspelosť, triedna uvedomelosť, požadovaný stupeň teoretických vedomostí, životných a najmä pracovných skúseností, zručností a návykov, všeobecného rozhl'adu, morálnych vlastností a osobných schopností.“⁷¹ a definovala úloha novinára: „Voči spoločnosti a jej zložkám nemá žiadny novinár výsadné alebo výnimočné postavenie. Preto je nemysliteľná akákoľvek jeho nezávislosť od ideológie a politických zásad strany, ktoré sú základom činnosti socialistickej činnosti a jej rozvoja, lebo by tým anuloval zmysel svojho spoločenského

⁷⁰ Rozumné je na tomto mieste zopakovať, že to, čoho sa pomocou metódy orálnej histórie snažíme dopátrať, nie je len čistá historická skutočnosť tak, ako sa udiala, ale v každom prípade aj a hlavne to, ako sa na tieto minulé udalosti pamätníci dívajú dnes a ako ich interpretujú práve zo súčasnej pozície. Je preto nutné si uvedomiť, že spomienky na minulé udalosti sú vedľa iných faktorov do značnej miery ovplyvnené práve dodatočnými informáciami a dnešným postojom.

⁷¹ Uznesenie predsedníctva ÚV KSČ zo 6. novembra 1970 o kádrovej a personálnej práci. Citované v: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 135.

poslania.⁷² Za zmienku ale určite stojí rozprávanie narátora, ktorý nám vysvetľuje, ako sa pred rokom 1989 prísne kontrolovali kopírovacie zariadenia, aby sa predišlo ich neoprávnenému využitiu: „Ešte tak ti poviem, trebárs zo svojej praxe. Činnosť takých... vtedy neboli také kopírky, jak dneska, vtedy sme mali maximálne liehový rozmnožovací stroj, to sa písalo na blanu, to bol kriedový papier a také špeciálne indigo, že ty si na ten kriedový papier napísala na mechanickom stroji, to jak ťuklo, to sa od toho papiera odrážalo na druhú stranu, no a toto si dala na taký valec, to si točila a teraz tam bola taká filcová plôška, kde sa nalial denaturovaný lieh, technický lieh a tým sa ti to navlhčilo, tá blana a zobral to na čistý papier a toto sa ti otláčilo na to. A to každá jedna blana musela byť evidovaná. Fabrika kúpila tisíc blán a tisíc blán muselo byť vykázaných v tej spotrebe, na čo boli použité. Nebodaj si začala tlačiť nejaké protisocialistické heslá. Zvlášť boli opatrenia pred 1. májom, 9. májom, výročia revolúcie a také všetky tie... Pred voľbami zákaz podávania alkoholu, zablokovali sa rozmnožovacie prístroje. Potom sa kúpil xerox, to takisto. My sme mali prví vo fabrike „Rangsel 660“, pamätám jak dnes. No a vtedy sa muselo zase evidovať - pre koho, čo sa kopírovalo, koľko kusov, o čo sa jedná a tak ďalej, žeby sa dakde nevyškvtlo, že by niekto si tam nakopíroval dačo a tak ďalej.“ (narátor J.Ž.)

Väčšina narátorov ďalej uvádza, že v období normalizácie prichádzali do kontaktu aj so zahraničnými médiami. Ako dôvod uvádzajú prísun informácií a hudobné vyžitie. Bežné bolo predovšetkým počúvanie zahraničných rozhlasových staníc, rádia Slobodná Európa, Luxemburg, rádia Vatikán či BBC: „Bežne sme počúvali Rádio Slobodná Európa, Rádio Vatikán. Ono bolo to tak, že začali vysielat', za 5 minút do toho vstúpila rušička a už to bolo také, že radšej si to vypla.“ (narátor J.Ž.)

„Počúval. Áno samozrejme som počúval Slobodnú Európu, BBC, tieto dva som počúval bežne. (...) Dalo sa to naladiť, ale niekedy to aj rušilo, proste kvalitný príjem nebol. Samozrejme rádio Luxemburg sme počúvali, to bol vtedy taký hit, ako hudba. Toto som počúval, hej.“ (narátor J.H.)

Ako sa však situácia zmenila po roku 1989? Po páde socialistického systému v Československu sa nové politické subjekty prihlásili k širokému spektru osobných i politických slobôd, pričom jednou z najzákladnejších bola práve sloboda prejavu. Tú zaručovala aj nová ústava z r. 1992:

„Sloboda prejavu a právo na informácie sú zaručené.
Každý má právo vyjadrovať svoje názory slovom, písmom, tlačou, obrazom alebo iným spôsobom, ako aj slobodne vyhľadávať, prijímať a rozširovať idey a informácie bez ohľadu na hranice štátu. Vydávanie tlače nepodlieha povoločovaciemu konaniu. Podnikanie v odbore rozhlasu a televízie sa môže viazať na povolenie štátu. Podmienky ustanoví zákon.

⁷² Dokument k aktuálnym otázkam stranického vedenia a riadenia tlače a ostatných masových prostriedkov ideového pôsobenia, vydaný ideologickým oddelením ÚV KSČ v septembri 1966. Citované v: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 135.

*Cenzúra sa zakazuje.*⁷³

So zrušením 4. článku ústavy o vedúcej úlohe KSC v spoločnosti sa pristúpilo aj k zrušeniu povoľovacieho konania pri vydávaní periodickej tlače. Nasledoval boom tlačových titulov najrôznejšieho druhu. „Dnes hovoríme o tisícoch, zatiaľ čo za socializmu to boli desiatky... S novými technológiami nastúpil absolútny informačný boom.“⁷⁴ Informácie sa stali tovarom, informačné technológie samostatným vedným oborom a samotná spoločnosť spoločnosťou informačnou. S týmto obrovským nárastom kvantity informácií sa ale stále aktuálnejšou stáva otázka ich kvality. Pokiaľ sme v súvislosti s oblasťou práce uviedli, že politický diktát bol nahradený diktátom ekonomickým, platí to rovnako aj pre oblasť médií, obzvlášť tých tlačových. Média sa nestali plne nezávislými, len sa ich závislosť zmenila na finančnú. Taktiež aj naši narátori sú presvedčení o tom, že cenzúra zo spoločnosti nevyimizla, iba je skrytá v oveľa sofistikovanejšej forme: „V podstate cenzurované sú aj teraz, cenzurované sú nie priamou cenzúrou, ale cenzurované sú majiteľom týchto oných.(...) Čiže vtedy bola priama cenzúra a teraz je nepriama cenzúra. Keď ja som majiteľ nejakého tlačiva alebo televíznej stanice, tak je nezmyselné proste, aby niekto robil proti mojim záujmom. Čiže aj teraz existuje nepriama cenzúra. Vtedy bola priama, okatá a teraz je nepriama. A tak isto, jak vtedy trebalo si vyberať tie informácie pod čiarou, tak isto si treba vyberať teraz informácie pod čiarou, čiže v pozadí. Ono vždy keď ten článok sa číta, nečíta sa obsah, ale číta sa pozadie toho článku a snažím sa získať informácie z niekoľkých zdrojov a porovnať ich. Niekedy je to ťažké, niekedy je to zábavné, proste ale až tak sa priblížiš, nevieš podstatu, ale sa priblížiš k podstate. Lebo tí novinári, redaktori nepíšu to, čo vedia, to by nemohli, lebo to by napísali raz a už by nedostali informáciu, ale to, čo treba.“ (narátor J.H.) Na inom mieste: „Vtedy to bolo horšie. Lebo vtedy napísal článok a dajaký cenzor mu to tam skontroloval. Teraz musí byť autocenzúra. Vtedy to bolo určite horšie. Teraz sa objaví niekto, kto napíše pravdu, ale to je buď v menšom nejakom plátku, ťažšie dostupné alebo dlho neprežije potom.“ (narátor J.H.)

Sloboda pohybu

Ďalšou z radu osobných slobôd, pri ktorých sa v analýze rozhovorov hodlám zastaviť, je sloboda pohybu. Tá bola od spustenia železnej opony v roku 1948 v socialistickom Československu sústavne obmedzovaná. Obdobie inkriminovaných 40 rokov pritom nebolo jednoliate čo do intenzity týchto obmedzení, ale dá sa rozdeliť na

⁷³ Predpis č. 460/1992 Zb. z 1. septembra 1992 - Ústava Slovenskej Republiky, čl. 26. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>

⁷⁴ PROFANTOVÁ, Z. Sloboda a pravda v novinárskej každodennosti. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 143.

roky ostrejšieho dohľadu (50-te a 70-te roky) a na roky relatívneho uvoľňovania (60-te a 80-te roky). Možnosti cestovania obyvateľstva ČSSR v období normalizácie boli limitované množstvom rôznych faktorov. Medzi ten prvý a najmarkantnejší patria prekážky politické a následne administratívne. Už trestný zákon z roku 1961 klasifikoval nelegálne prekročenie hraníc ako trestný čin proti republike:

„§ 109 - *Opustenie republiky*

(1) *Kto bez povolenia opustí územie republiky, potresce sa odňatím slobody na šesť mesiacov až päť rokov alebo nápravným opatrením.*

(2) *Rovnako sa potresce československý občan, ktorý bez povolenia zostane v cudzine.*

(3) *Kto čin uvedený v odseku 1 alebo 2 zorganizuje alebo kto cez hranice prevedie skupinu osôb, alebo opätovne prevádza osoby, ktoré bez povolenia opúšťajú územie republiky, potresce sa odňatím slobody na tri roky až desať rokov.*“⁷⁵

Možnosť vycestovať mimo územie Československa tak bola sprevádzaná celou mašinériou žiadania o výjazdnú doložku či devízový príslub. Je pritom nutné rozlišovať medzi cestovaním do spriatelených krajín východného bloku a do krajín západných, kapitalistických. Práve v tom druhom prípade sa celý byrokratický systém ešte zniekoľkonásobil, aby sa v nie zriedkavých prípadoch ani nestretol s pozitívnym výsledkom. Medzi ďalšie určujúce faktory potom patrili samozrejme finančné dôvody, druh vykonávanej profesie a vzťah k vládnucim domácim pomerom (t.j. členstvo v KŠC, dôveryhodnosť žiadateľa, jeho povest', pôvod atď.).⁷⁶ Absolvovaním samotnej cesty však tento nepríjemný kolotoč nekončil. Po návrate z cudziny sa ľudia stretávali s podávaním hlásení a správ či s vyplňovaním rôznych dotazníkov.

Ako však na možnosti cestovania v 70-tych a 80-tych rokoch minulého storočia spomínajú naši narátori? Už z prvých rozhovorov a prvých viet k tejto téme je jasné, že všetci narátori si boli obmedzenej možnosti cestovania iba do krajín socialistického bloku vedomí a väčšina z nich to považovala za dané a prakticky aj nemenné. Mnohí z nich však túto nemožnosť vycestovania do západných krajín nepociťovali ako prílišnú ujmu alebo stiesnenosť. Podobne ako v prípade slobody tlače aj v tejto oblasti si niektorí neboli

⁷⁵ Predpis č. 140/1961 Zb. zo dňa 29. novembra 1961 – *Trestný zákon*. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1961-140>

⁷⁶ MÚCKE, P. Přes hranice včera a dnes aneb obraz cest a cestování do zahraničí před rokem 1989 a po roce 1989 v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota změny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 365-366.

vedomí iného spôsobu života, ako nám to opisujú dvaja narátori: „*My sme sa nepohybovali v takých kruhoch, že by sme boli dajako oboznámení, že dakde inde jak sa žije alebo tak. Brali sme to, že to tak sa musí a hotovo. Možno že tí ľudia, čo boli vyššie, mali dostupné informácie z iných zdrojov, že dakde inde sa môže inak žiť. Nikde sme neboli, nič sme nevideli, tak sme mysleli, že tak musí byť.*“ (narátorka M.Ž.)

„*V tej dobe sme boli aj tak zvyknutí, by som povedal. Iný život sa ani nepoznal. V zahraničí niekde, do Rakúska napríklad som si ani nepredstavoval, že by som tam išiel. A do Chorvátska alebo do Egypta, to aj vtedy mohli ísť, ale to mohli ísť, by som povedal, jak teraz, môže si to riadne zaplatiť.*“ (narátor M.U.)

V oblasti cestovania sa s nami narátori podelili hlavne o svoje zážitky z letných dovolení. Tie absolvovali vo väčšine prípadov v rodnom Československu a často krát boli organizované z podniku ako hromadné zájazdy, obzvlášť v robotníckych profesiách. Revolučné odborové hnutie pritom tieto cestovateľské príležitosti svojich zamestnancov finančne podporovalo. Na to si vo svojich výpovediach spomínajú aj vybraní narátori: „*No a to odbory prakticky na to doplácali... To každý rok sme boli niekde na dva týždne. Lebo na to isté miesto ťa nevybrali. Na Šíravu sa chodilo soboty napríklad, za 10 korún autobus, mala si celodenný zájazd na Šíravu.*“ (narátor M.U.) Najstarší z narátorov rovnako spomína aj na poukaz na dovolenku: „*Raz som bol na dovolenke, to fakt, to som dostal poukaz, ale to už som robil v Kovohutách. Som bol vtedy ešte v bývalej NDR dva týždne. Aj to bolo tak, že to bol taký termín, ktorý už nechcel nikdo.(...) To bolo z práce, hej. Odbory mi ponúkli potom poukaz do NDR, to bol dvojtýždňový pobyt, kde bolo vynikajúco, to bolo pri Baltickom mori. Ale napriek tomu, že bol október, bolo tam vynikajúce počasie.*“ (narátor A.K.) A ako uvidíme o pár riadkov nižšie, aj ďalší narátor nám približuje, ako z podniku dostávali poukazy na zájazd do Juhoslávie pri dovŕšení päťdesiatky.

V prípade ciest do zahraničia sa vo výpovediach objavujú „spriatelené“ socialistické štáty a z nich hlavne Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko či Ukrajina: „*Chodievali sme do Rumunska, do Bulharska, Marek bol dokonca raz v Juhoslávii ako ôsmak alebo deviatok z Kovohút, lebo manžel tam robil, takže deti zamestnancov, ktorí tam robili, povyberali, ktoré sa dobre učili, boli za odmenu na ostrove, myslím Hvar, už si nepamätám. Bol fakticky prvý v takom štáte nesocialistickom on. Nemohlo sa chodiť. Ja som bola dokonca v Suchumi, pri Balatone sme boli. Do tých štátov, kde sa dalo chodiť, tam sme chodievali.*“ (narátorka M.Ž.) Vo výpovediach sa tak objavuje aj poukaz na „exotickú“ Juhosláviu, ktorá v rámci studenej vojny celkom úspešne razila politiku nezúčastnenosti a rezervovanosti voči západu i východu. Možnosť vycestovať do tejto krajiny však bola neporovnateľnejšie väčšia ako do západných krajín: „*Vtedy sa mohlo cestovať do Juhoslávie, lebo vtedy boli štáty rozdelené tak, že socialistické štáty a Juhoslávia, nesocialistické štáty a Juhoslávia. Takže ona bola tak v strede. Vtedy bolo tak zaužívané, že si robila vo fabrike, máš 50 rokov, dostaneš poukaz do Juhoslávie. Ideš do Juhoslávie, máš všetko zaplatené, jako z odborov. No a ináč sme cestovali k moru, kde sa cestovalo k moru, tak Bulharsko, Rumunsko. A to sme trebárs išli z fabriky, normálne taký autobus, ešte ani*

nie tie vysoké sedadlá, normálne ešte čo boli spredu dvere a s takým autobusom sme cestovali až dole do Bulharska, až ku tureckým hraniciam. Vieš čo ale malo to niečo do seba, takú tu poéziu...“ (narátor J.Ž.)

Vedľa politických dôvodov sme ako ďalší faktor ovplyvňujúci možnosti cestovania uviedli druh vykonávanej profesie. Túto skutočnosť potvrdzuje hlavne výpoveď jedného narátora, ktorý kvôli povahe svojho povolania cestovať príliš nemohol. Pracoval ako vedúci oddelenia civilnej obrany a ochrany a takto si spomína na vtedajšiu situáciu: *„Ja som vtedy patrila, ja som mal obmedzenie, vzhľadom k tomu, že som prichádzal do styku so štátnym tajomstvom, aj s vyššími stupňami, tak ja som nesmel cestovať, na západ vôbec. Ja som mohol ísť do Juhoslávie, aj to by som musel vypisovať strašne veľa papierov, ešte aj potom po návrate, hlásení a tak ďalej... V Juhoslávii som za tú dobu ani nebol.“ (narátor J.Ž.)* Rozhovory však jasne potvrdzujú aj ďalší veľmi limitujúci faktor v možnostiach cestovania, ktorým je finančná náročnosť. Tak, ako si dovolenky pri mori nemôže dovoliť každý ani dnes, aj v období normalizácie boli isté rozdiely v životnej úrovni obyvateľstva: *„Teraz nám rozprávajú, že som nemohol odísť a tak. Áno nemohli odísť tí, čo aj teraz už chodia, vtedy nemohli oni odísť. Ale ja som na to ani nemyslel, lebo ani teraz na to nemám, žeby som išiel, príklad poviem, do Egypta na dovolenku s celou rodinou. Ja by som si to nemohol dovoliť. Takže ani vtedy som si to nemohol, takže som na to ani nemyslel. Ale tí, ktorí na to mali v tej dobe, no tak im sa to nevidelo.“ (narátor M.U.)*

„Aj z tých platov dalo sa, dalo sa. No tak my sme väčšinou dovolenkovali tu na Slovensku, hoc predsa to zahraničie bolo drahšie, to je samozrejma vec. Ale zase mohol tam ísť ten, kto si to mohol dovoliť. No s tým rozdielom, že nie do všetkých lokalít mohli Slováci vycestovať.“ (narátor A.K.)

S cestovaním do západných kapitalistických krajín nemajú moji narátori v normalizačnom období, až na jednu výnimku, žiadne skúsenosti. Preto sú ich výpovede k tejto téme pomerne chudobné. Miesto vlastných skúseností nám preto celú problematiku vykresľujú na základe sprostredkovaných skúseností ich známych. Byrokratické a administratívne prekážky v slobode pohybu nám približuje výpoveď jedného narátora: *„Čo sa týka cestovania, tak tam bol veľký problém, na to trebalo, pokiaľ bolo treba vycestovať za železnú oponu, tak to trvalo niekedy rok, lebo trebalo devízový prísľub, bolo treba vybaviť si rozličné odsúhlasenia od stranických orgánov, odborového združenia, no a množstvo ďalších, verejnej bezpečnosti a správy o tom písať. Čiže problém dostať sa za hranice bol veľmi, veľmi veľký. Boli sme v Rakúsku, no a to trvalo to vybavovanie rok a pol. Proste bez devízového prísľubu a bez týchto vecí sa dostať vonku bol problém. Samozrejme ešte po ceste, keď sa vrátil niekto z cesty do zahraničia, musel podať správu, že s kým jednal, čo jednal, o čom jednal a bolo to veľmi zložitá sa dostať za hranice, najmä do tých západných krajín. Problém bol aj do tých našich, ale tam bol podstatne menší problém, do západných bol veľký problém.“ (narátor J.H.)* Do celého procesu vybavovania povolenia vycestovať sa mnohokrát zainteresovala Štátna bezpečnosť. Na túto skutočnosť spomínajú hlavne dvaja narátori. Jeden z nich nám popisuje, ako sa cestovateľské zámery hlásili na ŠtB a následne po absolvovaní cesty sa

podávali rôzne správy či udávali výpovede. Tieto nútené návštevy Štátnej bezpečnosti a záznamy v ich spisoch potom mohli byť vo svetle doby a spoločenskej klímy po roku 1989 vnímané ako pomerne nepríjemné: „*To práve hovorím, že nebola možnosť. No a preto teraz sú trochu napadnutí tí, čo mohli cestovať. Jak chceli ísť, tak by som povedal, museli ísť na to ŠtB, že nesmú tam toto, nesmú toto rozprávať a už boli zaevidovaní. A ja skutočne, ja verím, že niektorí sa bránia. Chcú napadnúť niekoho, tak hovoria: „Júj, hlásil na ŠTB“, rozumieš, tak ťa podryť. Lebo on je tam zaevidovaný ten chlap. Lenže zaevidovaný je tam vtedy, že išiel niekde do zahraničia. Bol, príklad poviem, profesor alebo tak a išiel do zahraničia. Musel vypovedať, že toto nebude hovoriť, o tom nebude a oni si ho už zaevidovali.*“ (narátor M.U.) V rozhovore ďalej spomína aj na dohru, akú vycestovanie pre občana malo. Popisuje nám zážitky jeho susedy, ktorá po návrate z cesty mimo socialistický tábor musela opakovaně pre ŠtB vypovedať. Na tieto spomienky nadväzuje aj výpoveď ďalšieho narátora, ktorý nám popisuje, ako sa v socialistickom Československu vyšetroval styk s cudzincom: „*Vtedy sa robili takzvané záznamy a sa hlásil styk s cudzincom. Trebárs s Nemcom alebo s kým, tak si musel napísať, trebárs že tam som sa s stretol s Nemcom, ktorý ma oslovil, ja som mu nerozumel a či chcel niečo po mne, či nechcel nič. Tam boli otázky, taký dotazník, tak som napísal nie, nie, nie, nie, nie. Ta čo budem s Nemcom rozprávať, keď on nevie po slovensky?*“ (narátor J.Ž.)

Aj pri analýze slobody pohybu sa na záver chronologicky posunieme k roku 1989 a uvedieme, aké zmeny v tomto období nastali. V roku 1989 bola v rámci reštitúcie základných osobných slobôd a práv obnovená aj sloboda pohybu. Samotné znenie spomínaného § 109 trestného zákona bolo už predpisom zo dňa 13.12.1989 pozmenené, pričom za trestný čin sa považovalo už iba prekročenie hraníc za použitia násilia.⁷⁷ Koncom roku 1991 bol ďalšou úpravou zákona § 109 z trestného zákona nadobro vypustený.⁷⁸ Práve obnovená sloboda pohybu je pritom často krát vykresľovaná ako najvýraznejší symbol novembrovej revolúcie a doby po nej nasledujúcej. K podobnému

⁷⁷§ 109 - Nedovolené prekročenie štátnych hraníc

(1) Kto prekročí štátne hranice za použitia násilia alebo hrozby bezprostredného násilia, potresce sa odňatím slobody na jeden rok až päť rokov alebo prepadnutím majetku.

(2) Odňatím slobody na tri roky až osem rokov alebo prepadnutím majetku sa páchatel' potresce ak,

a) čin uvedený v odseku 1 zorganizuje,

b) spácha taký čin, hoci mu ako československému občanovi bolo osobitne uložené uchovávanie štátneho tajomstva,

c) spôsobí takým činom ťažkú ujmu na zdraví alebo iný obzvlášť závažný následok, alebo

d) spácha taký čin za brannej pohotovosti štátu.

(3) Odňatím slobody na osem až pätnásť rokov alebo prepadnutím majetku sa páchatel' potresce, ak činom uvedeným v odseku 1 spôsobí smrť.

Predpis č. 159/1989 Zb. zo dňa 13. decembra 1989 - *Zákon, ktorým sa mení a dopĺňa Trestný zákon, zákon o prečinoch a Trestný poriadok*. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1989-159>

⁷⁸ Predpis č. 557/1991 Zb. zo dňa 11. decembra 1991 - *Zákon, ktorým sa mení a dopĺňa Trestný zákon*. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1991-557>

záveru opäť došiel na základe výskumu v českých krajinách aj Mücke, keď vo svojom odbornom článku píše, že: „...obnovená sloboda pohybu a cestovania patrí v očiach narátorov medzi hlavné rozdiely života „pred pádom“ a „po páde“ režimu, ktorá obohatila životy ľudí, prinajmenšom v Českej republike.“⁷⁹ V prípade Slovenskej republiky alebo, aby sme sa vyhli prílišnej a neopodstatnenej generalizácii, presnejšie v prípade mestečka Krompachy, sa s týmto tvrdením, myslím, môžeme stotožniť. Aj tí narátori, ktorí sa svojimi sympatiami voči socialistickému režimu v priebehu rozhovorov nijak netajili, pri často veľmi ťažkom hľadaní pozitív zmeny spoločenského zriadenia v roku 1989 a nastolenia kapitalistického systému, poukazujú napokon práve (a často krát jedine) na lepšiu možnosť cestovania. Ústava Slovenskej republiky totiž jasne deklaruje, že:

„Sloboda pohybu a pobytu sa zaručuje.

Každý, kto sa oprávnene zdržiava na území Slovenskej republiky, má právo toto územie slobodne opustiť.“⁸⁰

Vo výpovediach mojich narátorov poukazy na podstatnú zmenu možnosti cestovania po roku 1989 zaznievajú pomerne často. Slobodu pohybu radia skutočne na popredné miesta výhod, ktoré ich v súvislosti so zmenou režimu napadnú. Ich vyjadrenia sú však do značnej miery limitované, resp. odzrkadľujú jeden z uvedených dôvodov, ktoré obmedzovali slobodu pohybu aj pred rokom 1989, a tým sú peniaze. Nie zriedka z úst narátorov preto počujeme súdy, že možnosť cestovania je síce vec pekná, ale nie každému dostupná: „Kto chce vycestovať teraz, teraz väčšinou vycestuje taký, čo má peniaze. Normálny človek ozaj musí si našetriť, žeby mal. No a keď si zoberieme zase tých dôchodcov hej, tak keď si urobíme nejaký pomer dôchodcovia v Rakúsku, v Nemecku alebo v Spojených štátoch tí dôchodcovia idú, majú lážo-plážo, no slovenský dôchodca si ozaj niekedy nemôže dovoliť ísť na nejakú dovolenku tak, jako povedzme rakúsky alebo nemecký dôchodca.“ (narátor A.K.) Vedomie narátorov týchto rozrastajúcich sa možností uplatňovania jednej zo základných slobôd človeka je preto vnímané skôr v rovine obecnej, než praktickej, skôr v rovine možností, často krát premrhaných a ušlých, než reálnych príležitostí. Narátori, ktorí kedysi navštevovali „bájnu“ Juhosláviu, dnes chodia na dovolenky do Chorvátska: „Teraz chodievame tam každý rok, syn nariadi, či chceme, či nie, posadí nás do auta a ideme do Chorvátska. Teraz môžeme ísť všade, ľudia by aj išli, len keby bolo za čo. Dá sa celý

⁷⁹ MÚCKE, P. Přes hranice včera a dnes aneb obraz cest a cestování do zahraničí před rokem 1989 a po roce 1989 v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Hodnota zmeny – zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, s. 375.

⁸⁰ Predpis č. 460/1992 Zb. zo dňa 1. septembra 1992 - *Ústava Slovenskej Republiky*, čl. 23. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>

svet prejsť, len treba na to mať.“ (narátorka M.Ž.) Na druhej strane tí, ktorí dovolenkovali na Slovensku, sa aj dnes uspokojia s miestnymi podmienkami. Okrem toho je vo výpovediach často tematizovaný aj vek samotných narátorov a fakt, že sa na cestovanie do zahraničia cítia už pomerne starí: „Možnosť toho voľného cestovania... lenže človek medzičasom zostarol a už ma to potom veľmi nebavilo. Dneska keby dakto povedal, že ma syn abo dcéra pozýva do Spojených štátov, to už preda len ja mám 67 rokov, ja už na také cesty nie som.“ (narátor J.Ž.) Podobne si aj jedna narátorka spomína na rok 1989, ktorý síce privítala s istou radosťou a akýmsi odľahnutím, ale zároveň si už vzhľadom k svojmu veku bola vedomá premrhaných príležitostí: „Ja som to vnímala tak, lebo som mala už určitý vek, určité choroby a určité deti. Takže som to vnímala tak, že do frasa, nemohlo to byť skôr? Mohla som si to užiť...“ (narátorka D.H.)

Zaujímavé by pritom mohlo byť pouvažovať nad otázkou, aká frustrácia je pre človeka náročnejšia. Mať len malú či obmedzenú možnosť cestovať v spoločnosti, ktorá je zviazaná politickými regulami, ideológiou a propagandou, alebo mať nespočet možností využívať slobodný pohyb v spoločnosti, ktorá nám dennodenne predostiera „výdobytky“ konzumu a nemôcť si to dovoliť? Núka sa mi odpoveď, že pre tých solventnejších je horšia možnosť prvá, zatiaľ čo tí žijúci v skromnejších pomeroch horšie znášajú druhú situáciu.

Náboženská sloboda

Ideológia komunistického, resp. socialistického štátu vychádzala okrem iného z vedeckého svetového názoru, z ateizmu. Náboženstvo tak predstavovalo hrozbu „nevedeckého“ svetového názoru a socialistický štát robil už od etablovania komunistickej strany a jej prevzatia moci v roku 1948 všetko pre to, aby toto nebezpečenstvo zo začiatku eliminoval, neskôr úplne zažehnal. Konceptia likvidácie katolíckej cirkvi tak predpokladala najskôr jej oddelenie od Vatikánu a v konečnom štádiu jej prehlásenie za národnú cirkev plne ovládanú štátom. Ako je dnes už zrejmé, tento pôvodný zámer sa nestretol s úspechom. Obdobím najsilnejšieho a najkrutejšieho systematického prenasledovania a potlačovania cirkvi, obzvlášť tej katolíckej, sú roky 1948 -1953.⁸¹ Určité uvoľnenie v oblasti náboženskej slobody priniesol rok 1968 a s ním reformné vedenie Sekretariátu pre veci cirkevné, čo bolo oddelenie pri Ministerstve kultúry a informácii, ktoré dohliadalo na činnosť legálnej cirkvi a naopak v spolupráci so Štátnou bezpečnosťou

⁸¹ Spomedzi najkrutejších represíí spomeňme vykonštruované monsterprocesy s významnými cirkevnými predstaviteľmi, Akciu K (násilná likvidácia kláštorov a mužských rehoľných rádov), Akciu R (obdobná akcia namierená proti ženským kláštorom) či Akciu P (likvidácia gréckokatolíckej cirkvi a je pripojenie k cirkvi pravoslávnej).

potlačalo prejavy cirkvi nelegálnej. Nastupujúce normalizačné vedenie sekretariátu však všetky tieto výdobytky razantne potlačilo a vrátilo sa k pôvodným reštrikciám. Tie systematicky vytlačali cirkev a náboženské praktiky z verejnej oblasti do kostolov a snažili sa obmedzovať vplyv cirkvi na obyvateľstvo.

Zvláštnu pozornosť venovala v tejto oblasti štátna moc mládeži. Jej výchova a vzdelávanie mala byť podriadená práve spomínanému vedeckému materializmu. To definoval už ústavný zákon z roku 1948 a potvrdila to aj Ústava Československej socialistickej republiky z roku 1960: „*Celá výchova a všetko vyučovanie sú založené na vedeckom svetovom názore a na úzkom spojení školy so životom a prácou ľudu.*“⁸² Snaha zabrániť cirkvi ovplyvňovať mládež v praxi znamenala zákaz prednáškovej a vzdelávacej činnosti pre laikov, zákaz voľnočasových aktivít organizovaných cirkvou či obmedzenie vydávania literatúry pre mládež. Rigidná smernica z roku 1971 okrem toho vrátila výuku náboženstva späť a výlučne do škôl, pričom na výuku dohliadal a mohol do nej vstupovať miestny cirkevný tajomník. Zvláštny dôraz sa pritom kládol na vyvíjanie rôznych aktivít pre mládež, ktoré by im vyplnili voľný čas a doslova odlákali od kostolov a štúdia náboženstva – školská a mimoškolská činnosť, kultúrne a športové akcie, tlač pre mládež, rozhlas a televízne vysielanie obzvlášť cez víkendy, letné tábory a sústreďenia dnes známe ako tzv. odpúťavacie akcie. Reakciou na tieto represie zo strany štátu boli nelegálne aktivity katolíckej cirkvi v podobe tajnej výuky náboženstva v kostoloch, na farách či v domácnostiach, tajné štúdium teológie (tzv. podzemná teológia) a tajné vysvecovanie kňazov, distribúcia zakázanej literatúry atď.⁸³

Z našej výskumnej vzorky ôsmych narátorov sú nábožensky založení len dvaja narátori. Tí ostatní sa preto k otázkam slobody vyznania vyjadrujú nie na základe osobných skúseností, ale skôr nám túto tému približujú z hľadiska obecného povedomia či nálady, aká v tejto oblasti pred rokom 1989 panovala. Z ich výpovedí je zrejmé, že si obmedzení v oblasti náboženského vyžitia boli vedomí, hoci to do ich života nijako nezasahovalo. V tomto duchu spomína aj najstaršia narátorka pri otázke na dostupnosť škôl v období normalizácie pre deti z nábožensky založených rodín: „*Tak bol problém, bo boli protekcie všelijaké. No a hovorilo sa, že kto bol komunista, tak sa dostal do tej školy, kto chodil do kostola, ta ten*

⁸² Predpis č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. júla 1960 – Ústava Československej socialistickej republiky, čl. 24. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

⁸³ Pre viac informácií k tejto téme pozri článok CUHRA, J. Skrytý zápas: Stát, katolícká cirkev a mládež v druhej dekáde normalizačného režimu, In: VANĚK, M. (ed.) *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002, s. 107-143.

nemal nádej. No ale my sme to nepocítili. Môj muž bol funkcionár, ocko, dedko bol funkcionár. Bol aj v strane, ale naše deti chodili aj do školy, aj všetko. Ja neviem, no tak niekto sa sťažuje, ale ja nemôžem povedať, žeby mali v niečom menej alebo žeby sa nemohli do školy dostať.“ (narátorka A.K.) U ľavicovo orientovaných narátorov, resp. u narátorov, ktorí obecne na obdobie pred rokom 1989 spomínajú skôr pozitívne, som v rozhovoroch často krát postrehla tendenciu či snahu komunistický režim z pohľadu dnešnej doby ospravedlňovať. No aj napriek tomu práve oblasť náboženskej neslobody bola tou, ktorú koniec koncov aj oni považujú za defekt prednovembrového režimu. Túto skutočnosť naznačujú nasledujúce výpovede najstarších narátorov: *„Tá takzvaná Nežná revolúcia... tak ono môj názor je taký, že niečo trebalo v tom smere urobiť, to je fakt pravda. No tak boli všelijaké tie zákazy, čo ja znam, čo sa týka kresťanstva, náboženskej viery atď., hej? Že sa zakazovali alebo niečo také. Bola doba taká, no tak je to neodmysliteľné. Možnože príde nejaká iná doba, zase niečo iné sa bude zakazovať.“* (narátor A.K.)

„Zakazovali kostol. No tak kto chcel ísť do kostola, neišiel, kto nechcel, nemusel ísť. Ale toto mohlo sa odstrániť a mohlo to ísť ďalej...“ (narátorka A.K.)

Reštrikcií v oblasti náboženskej slobody si tak jednoznačne boli vedomí aj narátori bez náboženského presvedčenia, no v ich videní a hodnotení života pred a po roku 1989 tento aspekt nehrá významnejšiu úlohu. Túto neslobodu síce registrovali, no z povahy ich ateistického presvedčenia to celkom logicky nezhoršovalo kvalitu ich života. Úplne ináč tomu však bolo u dvojice narátorov gréckokatolíckeho vyznania.

Podstatne viac informácií sa k téme slobody vierovyznania dozvedáme od dvoch narátorov, ktoré vychádzajú ich vlastných skúseností. Obzvlášť v prípade narátorky M.Ž. je evidentné, že nesloboda v tejto nesmierne intímnej oblasti jej do života vstupovala pomerne skľučujúcim spôsobom, zároveň však dodáva, že si prakticky nebola vedomá iného spôsobu života: *„Mne vadila tá náboženská nesloboda, toto mi vadilo. Ale som nemala pocit, som myslela, že tak to má byť, že tak sa proste žilo a hotovo.“* (narátorka M.Ž.) V duchu kolektivismu hlásaného socialistickou spoločnosťou sa množstvo činností a aktivít bežne náležiacich do súkromnej oblasti prelínalo ba dokonca stávalo vecou verejnou. Nie inak tomu bolo aj s náboženským presvedčením. Účasť na bohoslužbách ako konkrétny prejav viery v Boha tak zasahoval aj do oblasti práce. Narátorka nám popisuje situáciu, kedy bola v práci svojim nadriadeným konfrontovaná práve pre svoje náboženské presvedčenie: *„Ale trochu som mala problém, že som chodila do kostola. Tak raz dakto doniesol – väčšinou som chodila do sakristie, tam som už mala stoličku, žeby som nenarobila zle, že do kostola chodím, aby som nedráždila ľudí, aj s deťmi tam som chodievala - a musel dakto doniesť do špitála. No tak ma zavolať šéf, či je za potreby chodiť do kostola. No tak som vravela tak, že no a čo, že dakto chodí po krčmách, pije a toho nevoláte nikde, ten čo vystrája. Ja nikomu nič nerobím tým, že chodím do kostola.“* „No a tak som mu to vysvetlila a odvtedy som

mala pokoj, nikto sa nestaral a ja som si dávala pozor, pretože hlavná naša sestra, čo sme sa nesmeli pri nej maľovať, tak ona bola taká ortodoxná stranička a jej neter mala dom tam pri kostole a furt vraveli, že ona tam dáva pozor za oknom, takže ja som chodila z druhej strany a do sakristie. Nechcela som proste mať problémy. Aj keď som nebola stranička, tak treba mi toho? Bála som sa, nechcel mať človek neprijemnosti.“ (narátorka M.Ž.)

Bezprostredne na to nám narátorka popisuje zaujímavú skutočnosť, s ktorou sme sa stretli aj u druhého narátora. Obaja vo svojich výpovediach spomínajú, ako museli ako vedúci pracovníci vyplňať dotazník, v ktorom stála aj otázka ohľadom ich náboženského presvedčenia. Aj tu sa nám teda potvrdzuje, že formálne potvrdenie vedúcej úlohy komunistickej strany sa v socialistickom Československu od vedúcich pracovníkov vyžadovalo bez ohľadu na ich pohlavie, či účasť v strane, a to aj v oblasti náboženstva: *„A teraz trebalo, vedúci pracovník s náboženskou otázkou vyrovnaný. To sa dakedy podpisovalo, boli papiere, každý vedúci pracovník musel podpísať, nemohol byť vo vedúcej funkcii. Väčšinou každý vedúci pracovník bol v strane, ja nie. Každá vrchná sestra, každý vedúci pracovník, ja som nebola. A potom jak nám vracali papiere, jak už bolo po normalizácii, tak teraz nám vracali papiere a ja všade podpísaná. A ja hovorím, že som nič nepodpisovala. Takže musel sa dakto za mňa nájsť dajaký dobrý dobrodinec, ktorý za mňa podpísal a ja som proste prechádzala tým životom, že som ani nevedela. Doteraz neviem, kto to bol, kto sa nado mnou zľutoval. Škoda, že som si tie papiere neodložila.“* (narátorka M.Ž.)

„To bola otázka v dotazníku, že s náboženskou otázkou som vysporiadaný. To trebalo napísať a keď chcem chodiť na bohoslužby, to sa nedalo tak jak dneska, že chcem ísť do kostola, tak pôjdem. Vtedy sa to nedalo.“ (narátor J.Ž.)

V ďalšom priebehu rozhovoru nám narátorka približuje aj situáciu tajných cirkevných obradov. Keď kvôli represiam neboli pre mnohé vrstvy obyvateľstva rôzne sviatosti dostupné, utiekali sa veriaci k neštandardným a nelegálnym obradom. Aj narátorka v tejto situácii poukazuje na vynaliezavosť veriacich, seba samú nevynímajúc: *„To sa nemohlo chodiť, učitelia nemohli chodiť. Mala som švagra policajta, mám jeho krstňa. No jak ho pokrstiť, policajtovho syna? Tak sme, Janka, na Kapitulu v noci dohodnutí s pánom farárom ja, mamka, krstná, Vlado ani nevedel, otec, so sestrou a sme išli pokrstiť. Ludia si proste našli spôsob, keď chceli. Tu bol civilný sobáš a potom sa zosobášili niekde inde, pretože boli postihy za to. Taká bola doba.“* *„Ale boli kňazi, ktorých ste poprosili a nepovedali, že nie. Krstili v noci ako moje krstňatá. Alebo sobáš tajne urobiť. Bol civilný a potom tajne cirkevný urobiť. Neviem, či sa nebáli tí kňazi, že budú za to sankcionovaní, ale urobili. A nielenže mne, ale čo som sa rozprávala, tak hodne aj učitelia si dávali deti pokrstiť a tak. Ale každý to robil tajne, pretože sa bál. (...) Chodili aj lekári, aj sestry krstili, to každý o každom vedel, kto bol nábožensky založený, ale to také tabu bolo vieš.“* (narátorka M.Ž.)

Náboženské presvedčenie a viera v Boha tak boli evidentne silnejšie než strach zo štátnej moci, ktorá držala, resp. snažila sa držať religiozitu národa pevne v rukách. Slovensko bolo

totiž v rámci Československa podstatne viac nábožensky založené než české krajiny a štátna moc tu narážala na tvrdší odpor.⁸⁴ A ako sa aj ukázalo, v mnohých prípadoch bola bezmocná a neúspešná. „*Gro Slovákov, deti, boli krstení všetci. Či evanjelici, či katolíci. V tej dobe, keď ja som sa narodil, v 45., do 48. to všetko boli krstení ľudia. Potom prišlo také to obdobie, že strana začala potierať tento... no a dopadlo to tak, jak to dopadlo.*“ (narátor J.Ž.)

Odborná literatúra ďalej odkazuje na veľmi zaujímavý a významný moment slovenskej religiozity, ktorým sú púte. Slovenskí veriaci sa na pútnické miesta každoročne vydávajú v súlade s dlhoročnou tradíciou, ktorá neutíchla ani behom normalizačného obdobia. Táto tendencia silnela od začiatku 80-tych rokov a to aj napriek tomu, že Štátna bezpečnosť sa rôznymi praktikami snažila tomuto nárastu zabrániť. V tejto súvislosti popisuje Cuhra najmä snahu ŠtB premeniť púte na mierové slávnosti či manifestácie i snahu obmedziť počet pútnikov zásahmi do dopravy.⁸⁵ V miestnych podmienkach je obľúbenou a známou hlavne tzv. Levočská púť na Mariánsku horu. Práve staré mesto Levoča vzdialené od Krompách necelých 30 km je najstarším a jedným z najväčších pútnických miest Slovenska.⁸⁶ Na účasť na tejto púti v období socializmu spomínajú aj naši dvaja narátori: „*Teraz napríklad, som bola gymnazistka, Levočská púť, to je proste moja srdcová záležitosť, lebo my sme z Jablonova chodili furt cez lesy do Levoče. Jak som bola na 1. sväté prijímanie, som bola druháčka alebo štvrtáčka, sme išli peši s mamkou do Levoče a spať. To bola celodenná túra, sme sa na to tešili a keď sme boli deviataci, tak sa začali robiť odpúťavacie akcie. Čiže nás gymnazistov zobrali a urobili nám dajaké sústredenie, že sme museli ísť do Betlanoviec na dajakú brigádu. Piatok, sobotu, nedeľu ten týždeň, jak bol Levočský odpust. My sme si dovolili asi štyri dievčatá z tých Betlanoviec odísť vlakom do tej Levoče. Sme mali takého vysokoškolača vedúceho, neviem skade bol, asi z východu, asi mal pochopenie, že vedel večer, keď kontroloval v Betlanovskom kaštieli, kde sme bývali, kontroloval večer, či sme tam a videl, že nie sme tam, ale ráno sa urobil, že akože mlčí. Tak bola taká doba. A plno eštabákov tam bolo a dávali pozor. Tam už horšie mali tí, ktorí boli v práci, tam nevedela si, kto je tajný, kto ťa nahlási, kto ťa pozná.*“ (narátorka M.Ž.) Zaujímavý je na tomto rozprávaní poukaz na tzv. odpúťavacie

⁸⁴ Tento výrazný rozdiel v religiozite českého a slovenského obyvateľstva pretrval aj po roku 1989. Údaje zo sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 1991 udávajú 84% podiel veriacich na Slovensku, zatiaľ čo v Českej republike bol tento podiel výrazne nižší a rapídne klesal – zo 43,9% veriacich v roku 1991 na 32,1 % v roku 2001 a v roku 2011 dokonca na 13,9% populácie.

Zdroj: Štatistický úrad SR. *Obyvateľstvo SR podľa náboženského vyznania - sčítanie 2011, 2001, 1991* [online]. 2.7.2012 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/files/tab-14.pdf>

Český štatistický úrad. *Obyvateľstvo podľa náboženskej viery podľa veľkostných skupín obcí* [online]. 17.5.2012 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/9500339D77/\\$File/pvcr071.pdf](http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/9500339D77/$File/pvcr071.pdf)

⁸⁵ CUHRA, J. Skrytý zápas: stát, katolícká cirkev a mládež v druhej dekáde normalizačného režimu. In: VANĚK, M. (ed.) *Ostrůvky svobody: kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002, s. 107-143.

⁸⁶ V roku 1995 sa Levočskej púti za účasti pápeža Jána Pavla II. zúčastnilo 650 tisíc veriacich.

akcie, ktoré tak boli ďalším spôsobom, ktorým sa orgány moci snažili púte potlačiť. Tieto spomienky nám však dávajú tušiť aj to, že okrem oficiálnej štátnej kontroly podliehali veriaci aj akejsi vnútornej kontrole v rámci svojho mesta či komunity kolegov a známych. Ako uvidíme, snahu o odpútavacie akcie a rovnako aj existenciu onej kontroly „zdola“ potvrdzuje aj výpoveď druhého narátora: „Ale tiež sa snažili robiť také, že odpútavacia akcia. V Levoči odpust, vo Východnej slávnosti.(...) Ja som viezol svokru a manželku, išli do Levoče na odpust. Som zišiel tam dole, oni vyšli hore, ja som sedel v aute, som spustil okno, kukám na kočky a teraz dakto mi zaklope na okno na aute: „Tak čo súdružičko, čo Vy tu?“ No a ja hovorím, že ja som tu tak, že som doviezol svokru a manželku, no a ja ich reku tuna čakám. „No tak Vy tak, taký funkcionár vo fabrike, chodíte na také cirkevné akcie a tak...“, šaškoval tam. Hovorím: „To je v poriadku, ale Vy tu čo robíte?“ „No tak ja som tu služobne.“ Služobne reku? „A čomu máte špinavé kolená?“ Tak reku: „Aj Vy ste klačal.“ Sklapol, vypadol. To sú také perličky doslova, ale vravím, že to bolo.“ (narátor J.Ž.)

S novembrom roku 1989 sa situáciu aj v oblasti náboženstva rapídne zmenila. Sloboda vierovyznania nám tak vedľa slobody prejavu a pohybu dopĺňa trojicu rehabilitovaných osobných slobôd, ktoré znamenali výrazný zlom v živote obyvateľov Česko(a)Slovenska a posun smerom k demokratickej spoločnosti. Toto právo zaručovala Ústava Slovenskej republiky z roku 1992:

„Sloboda myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery sa zaručujú. Toto právo zahŕňa aj možnosť zmeniť náboženské vyznanie alebo vieru. Každý má právo byť bez náboženského vyznania. Každý má právo verejne prejavovať svoje zmýšľanie. Každý má právo slobodne prejavovať svoje náboženstvo alebo vieru buď sám, buď spoločne s inými, súkromne alebo verejne, bohoslužbou, náboženskými úkonmi, zachovávaním obradov alebo zúčastňovať sa na jeho vyučovaní.“⁸⁷

Sloboda v oblasti vierovyznania viedla už v prvých rokoch demokracie v Československu a neskôr na Slovensku k nárastu registrovaných veriacich, duchovných i kostolov. Údaje so sčítania obyvateľov, domov a bytov dokumentujú nárast religiozity medzi rokmi 1991 a 2001 a neskorší pokles v roku 2011.⁸⁸ Na tento fakt poukazujú aj naši

⁸⁷ Predpis č. 460/1992 Zb. zo dňa 1. septembra 1992 - Ústava Slovenskej Republiky, čl. 24. Dostupné z: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>

⁸⁸ Podľa údajov so sčítania z roku 1991 sa k niektorej z cirkví alebo náboženských spoločností hlásilo 72,8% populácie Slovenska. Do roku 2001 tento podiel výrazne vzrástol na 84%, čo predstavuje nárast o takmer 680 tis veriacich. Posledné sčítanie z roku 2011 poukazuje už na pokles podielu veriacich na Slovensku na 76% celkovej populácie. Drvivú väčšinu pritom tvoria veriaci s rímskokatolíckym vyznaním (60,4%, 68,9% a 62% z celkovej populácie). Historická štatistická ročenka ČSSR z roku 1985 údaj, ktorý vypovedá o náboženskom vyznaní obyvateľstva, neudáva.

Zdroj: Štatistický úrad SR. *Obyvateľstvo SR podľa náboženského vyznania - sčítanie 2011, 2001, 1991* [online]. 2.7.2012 [cit. 2012-08-15]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/files/tab-14.pdf>

narátori a zároveň dodávajú, že časom sa situácia postupne stabilizovala: *„Takže takto sa to otvorilo, že kto chce čo vyznávať, chodí na náboženstvo bez problémov. Janka, tak bolo, že po tej revolúcii boli plné kostoly aj všetko a teraz to tak postupne upadlo a sa stabilizovalo, že už iba určitý počet... Ľudia chodia do kostola dvakrát, trikrát do roka, na Vianoce a na Veľkú noc. Nič už nikto nikomu nebráni.“* (narátor J.Ž.) Aj ďalšia narátorka nám vykresľuje tento „boom“ veriacich po roku 1989 a naznačuje nám aj to, ako sa na týchto „nových návštevníkov“ kostolov dívali jeho stálice, ktoré v ňom prečkali i obdobie normalizácie: *„No lebo môžu chodiť, je voľnosť. No a po tom 89. roku tí učitelia, to sa zaplavilo. No ale vieš, našli sa ľudia, čo hovorili: „Á, celý život toto robili a teraz sa preorientovali.“ A zase nám kňazi hovorili, že my, čo sme vydržali, čo sme chodili furt a sme riskovali, máme tých ľudí privítať, že konečne môžu byť tu, že majú slobodu. Nie jak dakto povedal, že prevrátili kabát. Nedalo sa. No a málokto si mohol dovoliť.“* (narátorka M.Ž.) Nárastu religiozity, resp. registrovaných veriacich sú si vedomí aj tí narátori, ktorí nie sú nábožensky založení. Na rozdiel od tých veriacich však náboženská sloboda nepredstavuje skvalitnenie ich osobného života a tiež poukazujú na rôzne negatíva súčasného stavu. Úsmevné je pritom rozprávanie jednej narátorky, ktorá veľmi spontánne porovnáva stav pred i po novembrovej revolúcii: *„No, tak to zase bolo za éry tamtej. Tak to bolo také hocijaké. Myslím, že to bola blbosť po tej stránke, pretože keď ja chcem, tak budem chodiť, nemôže mi nikto zakazovať. No ale bola taká doba, že zakazovali, chodili, pozerali, špehovali. No ale teraz zas pozri sa, je to všetko voľné, no ale tiež dobré to není. Lebo vieroch máš do aleluji, jak sa povie, každú chvíľu ti tu zvoní zvonček, ťa presvedčajú do takej viery, do takej viery. No na jakého anděla!?“* (narátorka M.U.)

Dnes sa veľmi aktuálnou stáva, resp. mala by sa ňou stať, otázka odluky cirkvi od štátu. Považujem za potrebné si uvedomiť, že (katolícka) cirkev ako inštitucionalizovaná podoba obce veriacich prakticky ani pred, ani po roku 1989 nebola na štáte nezávislá a od neho dištancovaná. Jej pomer k vládnucej entite sa len posunul od snahy štátu potláčať cirkev k snahe cirkvi pôsobiť na štát. V tomto zmysle preto nie je možné tvrdiť, že cirkev sa po roku 1989 stala slobodnou, nakoľko je absurdné ju zamieňať s náboženskou slobodou ako takou. Keď sme teda poukazovali na skutočnosť, že v období socializmu sa súkromná oblasť náboženstva stávala do istej miery vecou verejnou, je tomu tak v každom prípade aj dnes, v kapitalistickej spoločnosti. Nastolený demokratický režim dáva totiž ľuďom voľnosť a slobodu voľby v tej najkoncentrovanejšej podobe, a síce zvoliť si v priamej voľbe politické strany, ktoré vznikli práve na kresťanskej platforme. Názor na tento fakt je samozrejme vecou každého človeka zvlášť, my preto len pre ilustráciu uvedme v tejto súvislosti výpoveď jednej narátorky, ktorá je presvedčená o tom, že práve „politika do kostola nepatrí“: *„A ja som strašne verila, jak sa zakladalo to KDĽ, že budú robiť podľa tých - nikdy som sa o politiku nezaujímala, ale im som verila, ich som aj prvých volila – že budú robiť tak,*

jak by sa malo, keď veria. Len ma rozčúľilo, keď som išla do kostola a všade boli letáky KDH. Vtedy som aj rovno povedala: „Nie, politika do kostola nepatrí.“ A na tom stále trvám. Toto sa mi nepáči a som zástancom toho doteraz, že politika do kostola nepatrí. No a tak sa aj vyfarbili, hej? Že to je jedno, ktorá strana, aj tí kradli, aj tam kradli. Takže som vravela, koľkokrát ma volali do KDH: „Nie ja chodím do kostola, ja do žiadnej strany nevstúpim!“. Takže tak.“ (narátorka M.Ž.)

Sloboda po roku 1989

Veľa z toho, ako moji narátori vnímali zmenu osobných slobôd po roku 1989 už bolo povedané, no aj napriek tomu sa pri tejto téme ešte na chvíľu pristavíme. Jednou z posledných otázok mojich rozhovorov bola totiž otázka: „Čo Vám rok 1989 priniesol a čo Vám zobral?“ Táto otázka priviedla väčšinu narátorov k bilancovaniu, k vzájomnému porovnávaniu obdobia socializmu s obdobím kapitalizmu a každý narátor túto otázku zodpovedal iným, sebe vlastným spôsobom. Táto názorová rôznorodosť samozrejme vyplýva z rôznych faktorov: osobné preferencie, pohlavie, úroveň vzdelania, náboženské presvedčenie, skúsenosti, životná filozofia a mnoho ďalších. Aj napriek tejto diverzite sa však v ich odpovediach na prvú časť otázky pomerne často objavuje pojem „pocit slobody.“ To, čo si pod týmto slovným spojením narátori predstavovali a ako sa ho snažili zadefinovať, sa pokúsime načrtnúť na nasledujúcich riadkoch.

Zmieňovaný „pocit slobody“ narátori často krát vnímali veľmi emocionálne. Nevedeli ho presne zadefinovať a vypomáhali si rôznymi popismi a metaforami. Sloboda pre nich znamenala, že môžu konečne slobodne voliť, cestovať, rozprávať, myslieť či dýchať. Pre mnohých z nich tak znamenal rok 1989 hlavne psychické uvoľnenie, zbavenie sa neustálej kontroly a frustrácie: „No tak priniesol mi takú slobodu, také uvoľnenie, už to nebolo také zošňurované, že si si mohla kludne povedať, čo si chcela.“ (narátor J.Ž.)

„Priniesol taký pocit eufórie, aj keď sa človek nezaujímal o politiku, ale že bude dajaká zmena. Tie voľby, slobodné a tak.“ (narátorka M.Ž.)

Tento pocit eufórie bol pritom výdatne podporovaný aj zrušením priamej cenzúry a slobodou prejavu. Otvorene sa pristúpilo ku kritike komunizmu a jeho prešľapov. Narátori tak boli konfrontovaný s názorovou pluralitou, čo určite ovplyvnilo ich spätné bilancovanie. Tak nám jedna narátorka rozpráva, ako sa po roku 1989 hlavne z literatúry dozvedá o zločinoch éry minulej: „No tak už len toto svinstvo, čo sa robilo za socializmu, čo sme nevedeli a teraz sa človek dočítava, také knihy hej, pravdivé, čo boli zakázané, tak to bolo svinstvo. V živote by som už nechcela, že by sme sa do toho vrátili. Aj keď sa ma to bytostne dajak nedotklo, ale čo sme všetko nevedeli, jak nás klamali, koľko ľudí nevinne bolo odsúdených, čo to teraz dávajú dokumenty, Janko mi číta,

hovorím: „Janko, ani mi nečítaj ...“ a čo sme nevedeli, jak nás ohlupovali a my sme im verili lebo sme nemali iné. Šťastní tí ľudia, čo vedeli, potom sa búrili, hej a za to pykali chudáci. No my sme nevedeli, tak sme sa nebúрили, ale to bolo maximálne hnusné, svinské obdobie. Nikdy by som nechcela, že by sa to vrátilo. Šak to už len o Stalinovi keď si človek – čo to on všetko chcel urobiť a urobil, čo my sme nevedeli – to sa nedá vysloviť.“ (narátorka M.Ž.) V tejto súvislosti nám zas ďalší narátor vyjadril svoje nesympatie k tomu, ako je obdobie socializmu vykresľované a následne zosmiešňované dnes, a to najmä v médiách: „Mne dakedy sa práve nepáči, jak zosmiešňujú tú dobu. To není pravda. (...) Oni to zosmiešňujú, my sme to žili, tú dobu.“ (narátor M.U.)

Diametrálne odlišný názor na problematiku obnovených osobných slobôd po roku 1989 však majú tí narátori, ktorí so socialistickým režimom sympatizovali. Slobodu ako takú príliš netematizujú, skôr poukazujú na negatívne javy demokracie, na narastajúcu kriminalitu, isté zhoršenie životnej úrovne a medziľudských vzťahov, nastupujúci diktát peňazí, korupciu, chýbajúcu disciplínu, prehlbovanie ekonomických rozdielov a množstvo ďalších: „Veľa ľudí na otázku 'No ako sa máš?' odpovie 'Dobre už bolo'. Tak sa na to dívam ja.“ (narátor A.K.)

„Tak ja by som povedal, že predtým som sa mal lepšie. (...) Relatívne sme si viac mohli dovoliť jak teraz.“ (narátor M.U.)

„Z jedného dňa na druhý deň, z večera do rána nastalo kopu milionárov, sem tam i nejakí tí vagabundi sa stali milionármi. Predtým nebolo počut' o mafiách atď., a po tej nežnej revolúcii už strielačky, mafie a všelijaké vraždy.“ (narátor A.K.)

Zaujímavé pritom je, že u sympatizantov minulého režimu som celkovo nachádzala podstatne menej porozumenia pre demokratické časy, než je tomu naopak. Vyznačovali sa schematickejšim videním. Na druhej strane tí, ktorí bez zábran poukazovali na chyby komunizmu, vedeli rovnako bez zábran uviesť aj jeho pozitíva rovnako ako aj nedostatky kapitalizmu: „Vravím, človek sa cítil tak troška voľnejší, i keď ja si nevykladám demokraciu, že to je toto, že ja môžem hocikomu povedať, že je somár, abo dačo také. Proste demokracia to je v prvom rade veľká sebadisciplína, proste toto je demokracia.“ (narátor J.Ž.)

„To postupne vyprchalo, sa ukludnilo, ale tie zdravé myšlienky, ktoré boli skutočne zdravé, to sa presadilo. To, že sa to postupom času zvrhlo na to, čo je teraz, tak za to už nemôže ani tá doba.“ (narátor J.H.)

„Vtedy bola ideológia, teraz sú peniaze. Ani jedno ani druhé nie sú dobré.“ (narátor J.H.)

Týmto výrokom sa tak konečne dostávame k už spomínanému bilancovaniu medzi socializmom reprezentovaným sociálnymi istotami a kapitalizmom reprezentovaným osobnou slobodou. Mnoho z narátorov tento pomyselný duel pritom vo svojich tlmočených úvahách rozhodnúť nevedelo: „Pretože keď to mám porovnávať, zdravotníctvo, školstvo všetko minus

po 89. Sociálne istoty mínus. Čo sa týka slobody prejavu, zásobovania, toto všetko plus. A tak ďalej, takže fakt neviem to porovnať. Proste, čo bolo vtedy dobré, možno bolo treba zachovať, že nie všetko bolo zlé v tom socializme. Boli aj veci dobré, aj veci nedobré.“ (narátor J.Ž.)

„Určite teraz je ten život voľnejší, je slobodnejší, v tomto smere je to určite omnoho lepšie. Na druhej strane boli podstatne väčšie sociálne istoty. To až teraz sa môžu ľudia presvedčiť, že nikto nebol bezdomovec, nikto neumieral od hladu. Vymožitelnosť práva... no ťažko povedať, tam ten mamon peňazí je teraz omnoho silnejší jak bol. Vtedy sa rozkrádalo máličko, teraz sa rozkráda v miliardách. Že malo to niektoré pozitíva. Určite tá osobná sloboda je omnoho, omnoho väčšia, jak bola vtedy a žije sa tak voľnejšie, ale na druhej strane sú ďalšie negatíva, ktoré nemuseli byť.“ (narátor J.H.)

Aj pocit nadšenia z prevratu tak časom vyprchal a život narátorov sa vrátil do zabehnutých koľají. Niektorí síce nasadli na nový vlak, väčšina z nich sa však na podstatnú zmenu svojho života už akosi necítila. Či už kvôli veku alebo to jednoducho nepovažovali za potrebné. Nad'alej sa venovali svojej práci a rodine. Ako nám naznačuje výpoveď jednej narátorky, väčšinu slobôd, ktoré so sebou rok 1989 priniesol, preto vnímajú hlavne z pozície príležitostí ich detí: „Tak mohli sme cestovať, syn potom bol v Amerike a tak, takže taká voľnosť. Ale zase my sme dajak necítili, aspoň ja som necítila, som mala svoju robotu ďalej, som pracovala ďalej, deti študovali... Mohli chodiť, Slávka bola na Kanárskych, Marek bol v tej Amerike, no a my sme tak s nimi do Juhoslávie chodievali, čo teraz chodíme do Chorvátska.“ (narátorka M.Ž.) Ich život tak určite dostal inú príchuť, v zásade však ostal ten istý.

ZÁVER

Ideológia socialistického štátu tak, ako ju zažívali nielen naši narátori v 70-tych a 80-tych rokoch minulého storočia, v období normalizácie, sa spoliehala na komfort sociálnych istôt a úľav pre široké vrstvy svojho obyvateľstva. Toto spoliehanie malo svoje opodstatnenie, nakoľko tzv. sociálne práva, ktoré štát svojim občanom garantoval, boli prijímané s patričnou dávkou popularity a po rokoch ich pasívneho prijímania si na ne obyvateľstvo jednoducho zvyklo. Z dnešného pohľadu by sme si hádam mohli dovoliť povedať, že až príliš. Výmenou za ne však malo obyvateľstvo pevne stanovené hranice ich možností, a to vo väčšine oblastí ich každodenného života.

Ako najzákladnejšia sociálna istota bola analyzovaná oblasť práce. Práve práca bola pre našich narátorov východiskom pre ďalšie oblasti ich života, pre kariéru, rodinu, bývanie a často krát i voľný čas. Mesto Krompachy s bohatou tradíciou baníctva i hutníctva malo v období normalizácie viac než solídne zastúpenie fabrík ťažkého priemyslu. Vzhľadom na preferencie socialistického štátu bola preto v meste dostupnosť práce skutočne vysoká a ponuka pracovných príležitostí prevyšovala dopyt. Naši narátori tak hneď po ukončení ich štúdií nastúpili do radov pracujúcich. Ich výber zamestnania bol pritom ovplyvnený hlavne stupňom dosiahnutého vzdelania, platovými podmienkami a vzdialenosťou. U žien sa k týmto faktorom pridružila i možnosť skĺbiť prácu so starostlivosťou o rodinu. Pri ďalšom rozprávaní zistíme, že naši narátori pozitívne hodnotia aj doplnkový servis pre pracujúcich v podobe dostupnosti dopĺňania vzdelania a zvyšovania kvalifikácie, s čím priamo súviseli aj možnosti kariérneho postupu. Preň bol však určujúci predovšetkým stranícky profil a účasť zamestnanca v Komunistickej strane Československa. Ako sme videli, vedúca funkcia bola najmä u mužov a najmä v primárnom sektore podmienená vstupom do strany. V opačnom prípade sa na roky najtvrdšieho presadzovania normalizácie, t.j. v 70-tych rokoch, kariérny postup jednotlivca prakticky zastavil. Na rozdiel od mužov ženy vo vedúcich funkciách nutne nemuseli a ani neboli členkami strany, ich potvrdzovanie vedúcej úlohy strany a sympatie voči nej však boli neodmysliteľné. Konkrétnymi demonštráciami tejto lojality tak bola povinná účasť na rôznych celoštátnych oslavách a zhromaždeniach, ako aj na straníckych schôdzach. Takýmto spôsobom štát, resp. zamestnávateľ vstupoval do súkromnej oblasti svojich zamestnancov a snažil sa ju udržať v požadovaných hraniciach. V platovej oblasti vyrastali rozdiely hlavne z pohlavia, profesie a fyzickej náročnosti práce. Terciálny sektor zaostával za tým primárnym, rovnako ako aj platy žien za platmi mužov. Aj v našej vzorke sa

potvrdila skutočnosť, že fyzicky náročné povolania, hlavne baníctvo, bolo finančne i v podobe rôznych iných nepeňažných benefitov najviac docenené. Naopak vysokoškolský diplom nezaručoval podstatne vyšší zárobok v porovnaní s robotníckymi profesiami. Na uživenie rodiny a udržanie primeraného životného štandardu boli však nutné dva platy, preto boli ekonomicky aktívne aj ženy. Obecne bola životná úroveň obyvateľstva pomerne vyrovnaná a priestor pre vyrastanie veľkých rozdielov, tak ako ich poznáme dnes, socialistický štát neposkytoval. V súvislosti so zvládaním konfliktu medzi prácou a rodinou sme rozobrali hlavne postavenie a úlohu pracujúcich žien. Tie v tejto oblasti spoliehali na podporu štátu, ktorej sa im v každom prípade dostávalo (v podobe predlžujúcej sa materskej dovolenky, siete predškolských zariadení a finančnej podpory), no možno ešte viac na podporu ich rodičov, ktorí nie zriedka, najmä v ranných rokoch dieťaťa, suplovali rodičovskú výchovu. Veľmi príjemným „doplnkom“ pre pracujúcich bolo pomerne uspokojivé vyriešenie ich bytovej otázky. V dôsledku čulej bytovej výstavby v meste po roku 1971 sa naši narátori nestretli s nedostatkom bytov, resp. ich finančnou náročnosťou. Pridelovanie podnikových a obecných bytov však bolo aj v miestnych podmienkach ovplyvňované snahou štátu o sociálnu kontrolu a o udržanie pracujúcich v preferenčných odvetviach ťažkého priemyslu a v našom prípade aj zdravotníctva. Aj napriek tomu, že tézu o vládnucej robotníckej triede v socialistickej spoločnosti považovali narátori za prázdnu frázu, práva zamestnancov, ktoré často pramenili (iba) z kádrového profilu, boli na vysokej úrovni. Rubom mince však bola nekvalita, prezamestnanosť a neadekvátnosť ich postavenia. Keď po roku 1989 miestne podniky ako najväčší poskytovatelia pracovných príležitostí prešli privatizáciou a naštartovali prepúšťanie, narátori sa ocitli v pozícii, akú doteraz nepoznali. Aj keď väčšina z nich nezažila nezamestnanosť na vlastnej koži, obecnú frustráciu prameniacu zo straty zamestnania prežívajú spoločne s ich deťmi a hodnotia ju veľmi negatívne. Rovnako aj podmienky, v akých prebehla transformácia miestnych podnikov na akciové spoločnosti, ovplyvňujú optiku ich nazerania na kapitalistický systém. V súvislosti s ním reflektujú hlavne zvyšujúce sa rozdiely v životnej úrovni, presadzovanie finančnej stránky vecí a zhoršené medziľudské vzťahy. Diktát politický bol nahradený diktátom ekonomickým.

Na strane osobných slobôd, ktoré nám mali poslúžiť na vykreslenie obdobia transformácie sa predmetom našej analýzy stali ľudské práva a slobody. Občianske a politické práva hrali v socializme druhú husle za právami sociálnymi a boli chápané i uplatňované triedne, tzn. v zmysle ideológie marxizmu-leninizmu a v zmysle budovania

socialistickej spoločnosti. V otázke slobody ako takej sme preto od narátorov dostávali pomerne rôznorodé odpovede, závislé od ich osobných i politických preferencií, konkrétnych životných skúseností či filozofie. V socialistickom systéme tak veľká časť narátorov pociťovala určitý druh neslobody, ktorý definovali ako psychickú stiesnenosť, kontrolu či donucovanie. Vzhľadom na mizivé reálne možnosti odporu volili narátori rôzne stratégie, najčastejšie v podobe neúčasti v strane, rezignácie na veci verejné a nenápadnosti. V oblasti slobody prejavu bola dobe poplatnou propaganda, ktorá do značnej miery ovplyvňovala informovanosť obyvateľstva i činnosť médií. V nich sa uplatňovali predovšetkým požiadavky ideologickosti a straníckosti. Všetci naši narátori tak priznávajú skreslenosť informácií, resp. ich nedostatok a teda nemožnosť porovnania. Zároveň sa ale vo svojich každodenných životoch stretávali aj s cudzími médiami, kde dominovali rozhlasové vysielania zahraničných staníc. Aj napriek tomu, že priama cenzúra bola po roku 1989 zrušená, nie sú médiá v demokratickej republike skutočne nezávislé. Priamu cenzúru vystriedala autocenzúra a politická závislosť médií sa zmenila, resp. v horších prípadoch bola doplnená o závislosť finančnú. V oblasti slobody pohybu sa nezákonné prekročenie hraníc v Československej socialistickej republike klasifikovalo ako trestný čin. Možnosti vycestovať, a to nie len za hranice socialistického bloku, boli preto zväzované politickými a byrokratickými prekážkami (často aj za účasti ŠtB) a do veľkej miery určené kádrovým profilom, vykonávanou profesiou, ale i finančnými možnosťami. Obzvlášť veľký problém nastal pri úmysle vycestovať do západných krajín. Cestovateľské zámery našich narátorov boli preto často obmedzené na dovolenkovanie či už v miestnych podmienkach alebo v spriatelených krajinách. Nie zriedka boli pritom tieto zájazdy organizované hromadne za podpory Revolučného odborového hnutia, účasť v ktorom bola povinná. Obnovené možnosti voľného cestovania po roku 1989 sú považované za jeden z najhodnotnejších prínosov kapitalistickej spoločnosti. Aj to je však značne limitované ekonomickou úrovňou obyvateľstva. Aj našimi narátormi je preto tento druh slobody vnímaný skôr z pozície premrhaných a ušlých možností (či už kvôli financiám alebo veku), resp. z pozície príležitosti ich detí. Poslednou skúmanou oblasťou bola sloboda vierovyznania. Náboženstvo ako presadzovanie nevedeckého svetového názoru bolo pre materialistickú socialistickú spoločnosť nebezpečenstvom, ktoré systematicky potláčala. Vo vedúcich funkciách bolo preto potrebné byť s náboženskou otázkou „vysporiadaný“. Okrem formálnej kontroly však veriaci podliehali aj kontrole „zdola“ v podobe špehovania, špicľovania a udávania. Silne religiózne založené Slovensko, a obzvlášť to východné, však kládlo pomerne razantný odpor. Jeho konkrétnou podobou boli napr. tajná

výuka náboženstva či tajné prijímanie sviatosti. Rovnako ani tzv. odpútačie akcie nezabránili veriacim v účasti na tradičných pútiach. Po roku 1989 sa s reštitúciou náboženskej slobody kostoly zaplnili, po čase však aj táto eufória vyprchala a miera religiozity sa stabilizovala. Dnes sa tŕňov v oku našich narátorov však stáva spolitizovanie náboženskej oblasti. V otázke na prínosy nežnej revolúcie sa tak odpovede narátorov často líšia. Jedni poukazujú hlavne na jeho negatívne stránky v podobe kriminality, protekcie, diktátu peňazí a pod., iný nám zas popisujú pocit slobody a voľnosti.

Čo si teda naši narátori cenia viac? Sociálne istoty doby prednovembrovej alebo slobodu kapitalistickej spoločnosti? Hádam ani jeden z narátorov nám jednoznačnú odpoveď neponúkol (čo som ostatne ani nečakala). U väčšiny narátorov som sa tak stretla s kritickým a uváženým postojom. Ako sociálne istoty, tak aj osobné slobody neprijímali nekriticky a v každom prípade si sú vedomí toho, že všetko má svoju cenu. Pokiaľ by sme teda pri obrovskej a neodškriepiteľnej sociálnej istote práce vedeli uviesť aj nejaké to „ale“, hlavne v podobe prezamestnanosti, nekvality, stranického diktátu atď., platí to úplne rovnako aj pre osobné slobody. Áno, ľudia môžu cestovať, ale väčšina z nich nemá na to prostriedky. Môžu slobodne prejavovať svoj názor, no musia ho podrobiť autocenzúre a poniesť zaň zodpovednosť. Môžu bez strachu navštevovať kostol, ale môžu v ňom na ich prekvapenie nájsť politické letáky. Táto možnosť voľby tu však v každom prípade je. Taká je výslednica horizontu vnímania obdobia normalizácie a transformácie mojich narátorov z mesta Krompachy. Obávam sa preto, že pomyslený súboj medzi sociálnymi istotami a osobnými slobodami, ktorý sme sa snažili viesť na predošlých stranách, ostane aj naďalej nerozhodnutý. Možno túto otázku raz zodpovie historický vývoj alebo lepšie, snád' ju raz vyrieši každý jeden z mojich narátorov pre seba zvlášť. Ostáva len dúfať, že nejednoznačnosť a ťažká zodpovediteľnosť tejto otázky nebude strašiakom ale naopak výzvou pre ďalších vedcov a že ich ambíciou v tejto oblasti bude kladenie stále nových otázok. Lebo ľudská skúsenosť v sebe skrýva nepreberné množstvo odpovedí.

PRAMENE A POUŽITÁ LITERATÚRA

BAUMAN, Zygmunt. *Svoboda*. Edice Historické myšlení. Praha: Argo, 2003, 126 s. ISBN 80-7203-432-4. Citované v: PROFANTOVÁ, Zuzana. (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, 408 s. ISBN 978-80-8899-742-9

GRONDŽEL, Jozef a kol. *Mesto Krompachy: história a súčasnosť*. Krompachy: Mesto Krompachy, 2007, 92 s. ISBN 978-80-969732-8-6

HENDL, Jan. *Kvalitatívny výzkum: základní metody a aplikace*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005, 407 s. ISBN 80-7367-040-2.

KALINOVÁ, Lenka. Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech. In: *Studie z hospodářských dějin č.5*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1998, 90 s. ISBN 80-7079-490-9

KALINOVÁ, Lenka. K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989. In: *Studie z hospodářských dějin č. 12*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1999, 102 s. ISBN 80-7079-311-2.

KALINOVÁ, Lenka a Anna KALINOVÁ. *Politika zaměstnanosti, vzdělání a mzdová politika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990, 62 s. ISBN 80-7079-253-1

KUSÁ, Zuzana. Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach. In: *Genealogicko-heraldický hlas V*, No. 2, 1995. ISSN 1335-0137

LEH, Almut. Forschungsetische Probleme in der Zeitzeugenforschung. In: *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Lüdenscheid: Institut für Geschichte und Biographie, 2000, č. 1/2000. ISSN 0933-5315

MARKO, Miloš. *Straníckosť socialistickej žurnalistiky*. Praha: Novinář, 1980, 164 s. Citované v: PROFANTOVÁ, Zuzana. (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, 408 s. ISBN 978-80-8899-742-9

MERJAVÁ, J. *Osudy jedné rodiny v období tzv. normalizace očima obyvatel Krompách. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2009. 59 s. Vedúca práce Petra Schindler-Wisten.

OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha: Maxdorf, 1994, 124 s. ISBN 80-85800-12-8.

PEŠEK, Jan a kol. *Aktéry jednej éry na Slovensku 1948 – 1989: personifikácie politického vývoja*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2003, 389 s. ISBN 80-7165-417-5

PROFANTOVÁ, Zuzana. (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, 408 s. ISBN 978-80-8899-742-9

SILVERMAN, David. *Ako robiť kvalitatívny výskum: praktická príručka*. Bratislava: Ikar, 2005, 327 s. ISBN 80-551-0904-4

STRAUSS, Anselm L. a Juliet M. CORBIN. *Základy kvalitatívneho výskumu: postupy a techniky metódy zakotvené teórie*. Boskovice: Albert, 1999, 196 s. ISBN 80-85834-60-X

ŠEFČÁK, Ľuboš. Lenin a sloboda tlače. In: *Otázky žurnalistiky*, 3. Bratislava: Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov, 1971. ISSN 0322-7049. Citované v: PROFANTOVÁ, Zuzana. (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2009, 408 s. ISBN 978-80-8899-742-9

ŠTEFANOVIČ, M. *Zrod slovenskej štátnosti a zánik Česko-Slovenskej federácie*. Bratislava: Iris, 2007, 151 s. ISBN 80-88778-88-3

VANĚK, Miroslav (ed.) *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002, 350 s. ISBN 80-7285-016-4

VANĚK, Miroslav (ed.) *Obyčejní lidé...?!: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009, 3 sv. ISBN 978-80-200-1791-8

VANĚK, Miroslav, Pavel MÚCKE a Hana PELIKÁNOVÁ. *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, 224 s. ISBN 978-80-7285-089-1

WELZER, Harald. Das Interview als Artefakt. In: *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. Lüdenscheid: Institut für Geschichte und Biographie, 2000, č. 1/2000. ISSN: 0933-5315

Ďalšie zdroje

16 rozhovorov s 8 narátormi

Kroniky mesta Krompachy uložené na Mestskom úrade Krompachy

Štatistiky Úradu práce, sociálnych vecí a rodiny Spišská Nová Ves, Pracovisko Krompachy

Štatistická ročenka Slovenskej republiky 1995. Štatistický úrad SR. Bratislava: Veda: Vydavateľstvo SAV, 1995. 632 s. ISBN 80-224-0416-0

Historická štatistická ročenka ČSSR 1985. Federální statistický úřad. Praha: STNL: Nakladatelství technické literatury, 1985. 910 s.

Internetové zdroje

www.czso.cz

www.krompachy.sk

www.statistics.sk

www.totalita.cz

www.zakonypreludi.sk

PRÍLOHY

Otázky pre druhý rozhovor

PRÁCA:

- Ako ste si hľadali svoje prvé zamestnanie?
- Čo Vás v práci tešilo a čo Vám vadilo? Prečo?
- Hľadal ste si v práci priateľov a kamarátov?
- Ako ste vychádzal s nadriadenými, príp. podriadenými?
- Ako ste v práci vnímal svoje postavenie a svoje perspektívy?
- Ako ste vnímal svoje ohodnotenie?
- Aký čas Vám na pracovisku zaberali nepracovné činnosti (schôdze atď.)?
- Pred rokom 1989 sa hovorilo, že robotnícka trieda je v spoločnosti vládnuca. Čo si o tom myslíte?

VOLNÝ ČAS:

- Zostával Vám nejaký voľný čas pre Vaše záujmy ako ste ho trávili?
- Ako ste trávili víkendy, sviatky a dovolenky?
- Čomu ste sa vo svojom voľnom čase musel prispôbovať?
- Stretli ste sa pred rokom 1989 niekedy s nedostatkom napr. tovaru, cestovania atď.?

RODINA:

- Myslíte si, že Vaše deti majú dnes väčšie alebo menšie možnosti vzdelania, práce či pestovania svojich záujmov než ste mali Vy? V čom to majú podľa Vás horšie a v čom lepšie?
- Ako by ste porovnali životnú úroveň Vašej rodiny pred a po roku 1989?
- Aké máte skúsenosti s vtedajším zdravotníctvom?

POLITIKA:

- Ako si spomínate na prednovembrové voľby?
- Ako si spomínate na rôzne oficiálne oslavy? Čo sa Vám pri tom vybaví?
- Zaujímala Vás politika, či už miestna, štátna či medzinárodná?
- Ako si spomínate na mediálne prostriedky za socializmu (televízia, rozhlas, tlač)?
Stretli ste sa niekedy s cenzúrou?
- Počúvali alebo sledovali ste niekedy nejaké cudzie médiá?

- Počuli ste pred rokom 1989 o nejakom opozičnom hnutí, disidentoch?
- Čo ste si pred rokom 1989 mysleli o živote na západe?
- Ako si spomínate na udalosti roku 1989? Čo sa podľa Vás zmenilo?
- Čo Vám rok 1989 priniesol a čo Vám zobral?
- Ako si spomínate na obdobie socializmu? Ako sa Vám v ňom žilo?

Vzor informovaného súhlasu**Udělení souhlasu ke zpracování a zpřístupnění osobních a citlivých údajů**

Podle zákona č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů, uděluji Janě Merjavé svůj souhlas se zpracováním svých osobních a citlivých údajů, zaznamenaných během rozhovorů, které jsem poskytl v rámci bakalářské práce „*Osudy jedné rodiny v období tzv. normalizace. Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence.*“ k vědeckým a vzdělávacím účelům.

Souhlasím rovněž, aby byly rozhovory uloženy v soukromém archívu autorky a ve formě zvukového záznamu nebo přepisu zpřístupněny řešiteli projektu, jeho školitelům, příp. přepisovatelce.

Další ujednání:

.....

V..... dne

podpis

Poskytnutie súhlasu so spracovaním a sprístupnením osobných a citlivých údajov

Podľa zákona č. 428/2002 Z.z. o ochrane osobných údajov dávam Jane Merjavej súhlas so spracovaním mojich osobných a citlivých údajov, zaznamenaných behom rozhovorov, ktoré som poskytol v rámci diplomovej práce „*Sociálne istoty vs. osobné slobody. Obdobie tzv. normalizácie a transformácie očami obyvateľov Krompách. Životopisné rozprávania.*“ k vedeckým a vzdelávacím účelom.

Taktiež súhlasím, aby boli rozhovory uložené v súkromnom archíve autorky, vo forme zvukového záznamu sprístupnené riešiteľke práce, jej školiteľom a prepisovateľke a vo forme prepisu sprístupnené riešiteľke práce, jej školiteľom, prepisovateľke a skúšobnej komisii.

Ďalšie zjednanja:

.....

V dňa

podpis